A SZÁSZ FILIPPIZMUS

ÉS ELSŐ FÖLLENDÜLÉSÉNEK FELSŐ-

MAGYARORSZÁGI RECEPCIÓJA

Doktori értekezés

Ötvös Péter

Szeged

1971

JATE KÖZPONTI KÖNYVTÁRA
Folyóiratok
Szeged
Diss. B 713
JATE Attila Tudományegyetem Egyetemi Könyvtára
SZEGED

T A R T A L O M

BEVEZETÉS 1

ELSŐ FEJEZET 6

PHILIPP MELANCHTHON WITTENBERGI MUNKÁSSÁGA

1. A német humanizmus gazdasági alapja 6

2. A kortárs német humanizmus-kutatásról 9

3. Melanchthon értékelések 11

4. Philipp Melanchthon, a humanista 12

5. Az aktuális politikai kérdésekhez való viszonya. Teologiai, morál-filozófiai nézetei 17

6. A tudományok ápolása. Pedagógiája 32

MÁSODIK FEJEZET 42

A NÉMETORSZÁGI FILIPPIZMUSRÓL

HARMADIK FEJEZET 53

A FILIPPIZMUS MAGYARORSZÁGI JELENTKEZÉSE

1. A szepességi reformáció 53

2. Művelődési és hittani törekvések 55

3. Thoraconymus Mátyás hazai működése 6o

a. Származása, tanulmányai 6o

b. Bártfa és Késmárk. Az"elüzetés" legendája 61

c. A kassai iskolánál 63

d. Sátoraljaujhely. "Panaszolkodási nemes Iaztochi Nemes Szemeliek ellen" 65

e. Sárospataki működése és az Ortographia 68

f. Halálának ideje 72

ZÁRSZÓ 76

JEGYZETEK 77

Bevezetés 77

Első fejezet 78

Második fejezet 88

Harmadik fejezet 89

BIBLIOGRÁFIA 95

+ + + +

Dolgozatom elején mondok köszönetet Keserü Bálint egyetemi adjunktusnak, volt tanáromnak, aki munkámat évek óta a legmesszebbmenőkig támogatta, s e dolgozat elkészitését szakmai tanácsaival segitette.

B E V E Z E T É S

A külföldi s a hazai irodalomban egyaránt sokat emlegetett kérdés manapság a XVI. századi németföldi protestáns mozgalmak emanációja. A kutatások skálája az átfogó igényü elemzésektől egy-egy szigoruan körülhatárolt intervallum vizsgálataig terjed. A feladat mindkét esetben komoly nehézségek elé állitja a kutatót. Az áttekinthetőség érdekében az első módszer követői sem mondhatnak le bizonyos - és gyakran igen eltéró szempontu - rendszerezésről. A mai polgári reformáció - - történet irás egyenesen uj terminusok bevezetésével igyekszik "rendet teremteni" a szellemi mozgalmak heterogenitásában. Igy hallhatunk "radikális reformáció"-ról / G.H.Williams/, R.H.Bainton a mozgalom "bal szárnyáról" ir (1), J.Moltmann pedig 1958-ban bevezeti a "második reformáció" megjelölést. Ez utóbbi uj terminus Thomas Klein igényes munkájában már központi kérdésként szerepel (2). E polgári szerzők nincsenek tekintettel az eszmék eredetére, kiszakitják azokat létrejöttüknek valóságos viszonyai közül, azaz vizsgálatuk tárgyát történetietlennek tételezik. Figyelmük elsősorban az általános "vallási mez"-re, a szertartások formai jegyeire, a vallási hittételek eltérő interpretálására irányul. Osztályozási törekvésük ilyen módon a vallási csoportosulásokat és áramlatokat jól szemlélhető skatulyákba rendezi. A szubjektivizált, pszichologizáló, csak a teologiai kérdésekre koncentráló kutatás kikerüli az eszmék eredetére, történelmi hatására adandó választ; a gazdaságtörténeti változások, a szociális-politikai háttér elemzését. (3)

A kutatásnak ilyen módszerét - s ezzel együtt az uj terminologia jogosságát - jelentős marxista történész, Gerhard Zschäbitz kérdőjelezi meg, az eszmeáramlatok közül Melanchthon örökét, a filippizmus gyökereit és hatását vizsgálva. A fentebb említett szerzőkkel vitázva nem tartja elégségesnek az eszmehistóriai felszin rendszerező elemzését a reálisan létező mozgató okok feltárása nélkül.(4)

A legalaposabb hazai munkák egy-egy kiragadott magyar peregrinus zászlóvivő törekvéseit, eszmei örökét vizsgálva érintik az emanáció kérdését. Nyugatot járt diákjaink a XVI. század második felében az európai szellemi életnek az általában tárgyaltaknál sokkal szélesebb spektrumát érinthették, ám ennek kimerítő feltérképezése rendkivül nehéz feladat. A vizsgálódás során szükségképpen azon áramlat képviselője kerül előtérbe, kinek gondolataival, törekvéseivel egy-egy peregrinusunk felismerhető rokonságban állott.(5) A hazai irások nem tüzhetik ki azt a feladatot, hogy "nemzetközi" igényü kutatással átfogó, ám ugyanakkor minden részletre kiterjedő képet adjanak a szellemi mozgalmak eredetéről, összetettségéről és magyarországi hatástörténetéről. Az eltérő társadalmi - - gazdasági alakulat talaján nyilván különbözőképpen tükröződnek a nyugat felől érkezett eszmei ösztönzők, s hatásuk nemcsak a gazdasági alap objektiv feltételeitől, hanem szubjektiv okoktól, hordozóiktól, terjesztőiktől is függ. Igy terjedhetett el a kutatásnak az a fentebb is emlitett módszere, hogy a nyugatot járt egyházi vagy világi értelmi-

ségiek hazai müködéséből kiindulva tekintünk törekvéseik indittatására, maradandó eszmei élményükre.

Az európai ellenzéki mozgalmak egy-egy valódi, vagy vélt hazai képviselőjét vizsgálva könnyen tévedhetünk erőszakolt párhuzam--állitással: egyes megnyilatkozásuknak, esetleg félreértett viselkedésüknek a kelleténél jóval nagyobb jelentőséget tulajdonitunk, s igy kapcsoljuk bele valamely áramlat magyarföldi hatástörténetébe; az is előfordulhat, hogy a korabeli tollharcokban az ellenük felhozott vádakat tényeknek tekintjük az alaptalan rágalmak kiszürése nélkül. Az ellenkező esetre is van azonban példa. Arra, hogy egyes ellenzéki csoportosulást elszigetelt jelenségként kezelünk, s nem keressük az összekötő szálakat. Irodalmunkban elterjedt vélemény, hogy a XVI. század végi szepességi hitvitázás jelentősége igen kevés. Egyrészt, mert ez a szenvedélyes, terjedelmes irott anyagot szülő polemizálás tartalmilag "légüres térben" mozog , azaz a mai kutatás számára jelentéktelen részkérdéseket érint. Másrészt, mert nemcsak tartalmilag, de területileg is szük körre koncentrálódott, azaz a szepességi németajku lakosság jellegzetes ügye, s ily módon alaptalan lenne valamely kiemelkedő európai ellenzéki áramlattal rokonságba állitani.

A vélemények megoszlására ez utóbbi példát azért emlitettem, mert vizsgálatánál dolgozatomban hosszabban szeretnék időzni. Kétlem ugyanis, hogy e tartós, gyakran végsőkig kiélezett vitákban csak a gyakorlati teológián belüli, öncélu, elszigetelt kötekedésekről lehet szó. Hasonlóan heves tollharcoknak Európa-szerte tanui lehetünk ebben az időben. A nem tul ala-

pos vizsgálódás számára is elgondolkoztató a viszálykodásoknak ez a közel egyidejü fellobbanása. Vajon kézzelfogható, közös törekvések rejtőznek-e a békétlenség mögött, kereshetünk-e, s ha igen, nyomonkövethetjük-e a közös kiváltó okot?

A szepességi hitvitázó feleket és csoportjaikat szoros szálak kapcsolták Németország politikai-ideologiai harcaihoz. A nyugat-európai szimpátia a mereven lutheránus Szepességben a nagyhirü wittenbergi magister, Philipp Melanchthon melletti kiállásban nyilvánul meg. E "kiállás" megjelenési formáit, s ami ennél lényegesebb, mélyebb indittatását feltétlenül meg kell vizsgálnunk. Tudjuk, hogy Wittenberget megjárt értelmiségünk körében általános szokás Melanchthon nevének emlegetése, tanainak interpretálása. Ám ez csak a református területeken müködő volt peregrinusok elterjedt szokása, az ortodox lutheránus vidékeken Melanchthon követése, a reá való hivatkozás ellenzékiséget jelez. Ez ellenzékiséget a Szepességben kialakult csoportosulásokban nemcsak egyházi, hanem"világi" értelmiségiek is képviselik, élükön főuri patrónus tekintélyével. Meggyőződésem, hogy a nálunk sajátosan talajra találó törekvések társadalmi, politikai, ideologiai jelentősége, irodalmi, kulturális, pedagógiai befolyása igen számottevő. A harc nemcsak a vallási dogmák eltérő interpretálásának igényében merül ki, ez nyilvánvaló. Az ortodox lutheri táborral szemben álló ellenzék magatartásának, mondandójának és törekvéseinek megitéléséhez szükségképpen nyugat felé kell tekintenünk. Igy válik alapvető szemponttá a filippizmus hatásának, továbbélésének vizsgálata a szepességi viszonyok

között.

Dolgozatomban igyekszem kiemelni a felsőmagyarországi ellenzéki csoportosulás egy hányatott sorsú, vitatott emlékezetű alakját, Thoraconymus Mátyást. A korabeli iskolai életről, a művelődési törekvésekről szólva gyakran hivatkozunk munkásságára. Életéről, munkakörülményeiről azonban sajnos mindeddig igen keveset tudtunk meg, így értékelése nem is lehet egyértelmű.
Munkásságának európai forrásait kutatva a kiterjedt skálájú, hatásaikban tisztán ki nem mutatható lehetséges szellemi mozgalmak komplex feltérképezésétől el kell tekintenünk. Ellenzékiségének vizsgálata a filippizmussal való kapcsolatát emeli ki legerőteljesebben. E rokonság kétségtelen, jóllehet az objektiv és szubjektiv feltételek prizmáján megtörik.

Hogy a szepességi ellenzék magatartását megértsük, Thoraconymus hazai működését érdemben vizsgálhassuk, szólnunk kell a filippizmus gyökereiről, a nagy humanista reformátor, Melanchthon törekvéseiről, valamint tanainak későbbi, szerteágazó befolyásáról.

ELSŐ FEJEZET

PHILIPP MELANCHTHON WITTENBERGI MUNKÁSSÁGA

1. A német humanizmus gazdasági alapja

Németország gazdasági viszonyai a XV. század végén jelentősen eltértek a környező országokétól. A francia király tudatosan ápolta a polgári erőket; Angliában az egyház egyre inkább az állam kezébe került, és ami a jogszolgáltatást illeti, ki is vált a politikából. A gazdasági élet energikus fejlesztése, a béke megszilárditására irányuló törekvések mind az alsóbb nemesek, mind a polgárság tetszését megnyerték.
A XVI. század elején Anglia, Franciaország, Spanyolország és Portugália mellett más európai államok is a centralizáció utjára léptek. Németország perszonálunióban állott az egyetemes Habsburg császársággal, a nép érdekei mind a császári ház törekvéseivel, mind a fejedelmek önző politikájával összeütközésbe kerültek. Ez utóbbi alkotta egy lehetséges állami centralizáció legfőbb gátját, s megakadályozta a termelő erők szabad kiterjesztését is. A fejedelmek ugyan követni akarták az abszolut monarchiák példáját, ám csupán tartományaik szük keretein belül. Érdekeiknek megfelelően sikerült konzerválniuk a feudális viszonyokat, sőt, egyes helyeken mégjobban megszilárditották a jobbágyságot.
A századforduló táján azonban a feudális függőségü parasztok

egyre intenzivebben bekapcsolódnak az áru - pénz viszonyokba. Ám a kezdődő gazdasági változások még erőtlenek ahhoz, hogy a szociális strukturát mozgásba hozzák. A tartományi fejedelmek igyekeztek megszilárditani politikai helyzetüket a birodalomban, s egyuttal császári függőségüket is enyhiteni akarták. Hatalmi apparátusuk legfőbb belső funkciója igy a néptömegek erőszakos visszatartása lett.

Az egyházi értelmiség, mint a középkori feudális ideologia reprezentánsa, a kiváltságosok külön rendjét alkotta a tartományokban. A társadalom alapvető szociális tagozódásának megfelelően három csoportot különithetünk el az egyháziak rendjében. Az elsőt, a legfelül állót, azok képviselték, kik valóságosan létező anyagi viszonyaikkal az uralkodó osztályok törekvéseihez kötődtek.A XVI. század nagy politikai és szociális harcaiban mindenek előtt ellenük irányult a tömegek gyülölete. A közbülső csoport tagjai tehetős polgári családokból származtak. Legtöbbjük akadémiai - humanista müveltségü volt, s jónéhányan csatlakoztak osztályuk reformáló elképzeléseihez. Helyzetük, osztályuk sajátosságával magyarázható ez elképzelések kétarcusága. A polgárság fejlődését gátló feudális viszonyok ellen léptek föl, ugyanakkor mégis igyekeztek érdekegyezségre jutni a konzervativ erőkkel, mert a paraszti - plebejus tömegek akcióitól elzárkóztak. Ez akciók a rend alsó csoportjában találtak megértő visszhangra, tulnyomó többségben innen kerültek ki később a fejlődő, reformáló és forradalmi mozgalmak ideologusai.

A korai kapitalista tendenciáktól érintett gazdasági és

társadalmi viszonyok között egyre nagyobb szerepet kapott egy világi értelmiségi réteg. A fejedelmeknek, az előljáróknak jogászokra, iskolamesterekre, irnokokra, orvosokra, egyetemi tanárokra, nyomdászokra volt szükségük. Eképpen az egyházi értelmiségtől különböző, ha attól nem is teljesen független, szociálisan heterogén értelmiségi réteg alakult ki. Közülük többen komoly, nemritkán vezető szerepet játszottak a néptömegek soraiban. Véleményeik gyakran összeütközésbe kerültek a mecénások s az uralkodók érdekeivel. A nyilt kiállást segitette a könyvnyomtatás elterjedése, amely megteremtette az irodalmi harc technikai feltételeit.

A német humanizmus legmarkánsabb képviselői e heterogén értelmiségi rétegből kerültek ki. Törekvéseik jellege, gondolatviláguk, a "fáziskésés" jelentős mértékben megkülönböztette őket az olasz humanistáktól. A társadalmi viszonyok megváltoztatásának igénye nem merült fel munkáikban; mint a szellem arisztokratái, távol maradtak az aktuális politikai - szociális kérdésektől. Leginkább a müvelődésügy reformján munkálkodtak, ily módon kivánták megszüntetni a "németek barbárságát". Legjelesebb képviselőik az "ad fontes" változatlan jelszavával tudományos területen kiemelkedőt alkottak. Munkájuk nyomán a filológia, a filozófia, a nemzeti történetirás, a pedagógia és a természettudományok rohamos fejlődésnek indultak.
Az uj tudományos felfedezésekkel, a termelő erők visszaszoritott, de mégis jelentős fejlődésével a hit és a tudomány leküzdhetetlen kettőssége minden eddiginél élesebben került előtérbe. A késő - skolasztikus filozófiát e szakadás már régóta

foglalkoztatta, de Georg Peuerbach, Johann Müller és Kopernikus egzakt matematikai és asztronómiai kutatása nyomán most méginkább exponálódott.

E dolgozat keretein belül nem vállalkozom a sajátos német humanizmus elemzésére, karakterisztikus jegyeinek felvonultatására. Annál is kevésbé tehetném ezt, mert napjainkban kiemelkedő német szaktekintélyek vitáznak humanistáik és humanizmusuk értékeléséről. Az általam eddig mondottak csupán "első megközelitésre" helytállóak, sem az alap, sem ennek felépitmény jellegü visszatükröződését nem vizsgáltam mélyrehatóan, mert meggyőződésem, hogy dolgozatom tárgyköre ezt nem is követeli meg. A következő rövid részben tehát arra szoritkozom csupán, hogy a kortárs német humanizmus kutatás néhány - talán számunkra is tanulságos - mozzanatát felvázoljam.

2. A kortárs német humanizmus - kutatásról

A humanista kultura, a humanista hagyományok, a humanista indittatásu alkotók vizsgálatát igyekszik megkönnyiteni Paul Oskar Kristeller, aki a német humanizmus karakterisztikus vonásait szemlélve definicióval is szolgál: humanista az - irja - - aki a studia humanitatis-szal foglalkozik, tehát a klasszikus, antik irók nyomán grammatikával, retorikával, költészettel, történelemmel és morálfilozófiával; ez érdeklődési kör eredménye a humanizmus - a müveltség, az irodalmi alkotás és a nevelés területén. (1)

A kutatás legjelentősebb problémája a humanista ujdonság és a kontinuitás viszonya. Hogyan élnek tovább az irodalmi alkotásokban /a figyelem elsősorban a germanisztikára irányul/ a középkori tradiciók, s milyen jellemző vonásokkal jelentkezik az uj világnézet? A humanista tendenciák megitéléséhez elégtelen egyes kiragadott idézetek példája, az ilyen felületes megközelités nem adhat választ a fentebbi kérdésre.(2) Az alapos humanizmus - kutatás elsősorban komparativ vizsgálódást követel; ezt a célt igyekszik szolgálni Horst Rüdiger 1966--ban meginditott folyóirata, az Arcadia. A humanizmussal foglalkozó munkaközösségek sürgető szükséggel vetik fel a fotomechanikai utánnyomás és a fakszimile kiadások nagy jelentőségét. Az összehasonlitó elemzések nyomán Karl-Otto Conrady a kontinuitás nagy jelentőségét hangsulyozza.(3) A középkori tradiciók továbbélésének vizsgálatával azonban nem merülhet ki a kutatás. Az egyes szerzők és a munkaközösségek munkája nyomán a humanizmus - kutatásnak át kell lépnie a szak - ill. országhatárokat.(4) Azonos céllal, a reneszánsz és humanizmus általános jegyeinek, valamint sajátos megjelenési formáinak vizsgálatával, több jelentős kutatócsoport foglalkozik Európában. A német kutatók elsősorban a következő intézetek munkáját kisérik figyelemmel: A Münsterben 1960-óta müködő Institutium Erasmianum-ot, a Firenzei Müvészettörténeti Intézetet, a kölni Petrarca - Intézetet; kutatásaik számára igen jelentős a brüszszeli "Institut pour l' Étude de la Renaissance et l' Humanisme", a löweni egyetemen a "Seminarium Philologiae Humanisticae", a londoni Warburg Intézet, valamint Párizsban

az "Institut de Recherche et d'Histoire des Textes".(5)

A föllendült humanizmus viták szükségessé tették vándorgyülések összehivását. 1965 nyarán, majd 1967 februárjában a humanizmus-kutató munkaközösség felolvasó üléseket tartott, vitalehetőséggel.(6)

A témakör nagyszámu irodalma, a pezsgő viták azt bizonyitják, hogy az uj erőre kapott kutatás módszerét egységes alapra kell helyezni. És ez nemcsak Németországban probléma. Az Alpoktól északra eső országok tudományos köreiben különös sullyal vetődik fel manapság a humanizmus és a reneszánsz megitélése, specifikus jegyeiknek feltárása, más nemzetekhez viszonyitott eltérőségüknek értelmezése.(7)

3. Melanchthon értékelések

Még a korábbi feldolgozásoktól eltekintve is nyilvánvaló, hogy a történetirás nehezen egyezik meg Philipp Melanchthon munkásságának értékelésében. A marxista igényü dolgozatok vitatkoznak a polgári szerzők absztrakt-metafizikus szemléletével, azaz a korabeli vallási-ideologiai kérdéseket nem történelmietlen preparátumként, hanem az osztályharcok ideologiai tükröződéseként vizsgálják. Az adott helyzet összetettségéből kiindulva értelmezik Melanchthon erősen determinált cselekedeteit. Munkásságának csak teologiai jelentőségü értékelését tarthatatlannak vélik. E törekvések nyomán azután a társadalmi mozgalmakban betöltött helyéről, a népi megmozdulásokhoz való viszonyáról szóló irások terjedtek el nagy számban. A haladó, a néptömegek

szociális-politikai mozgalmaival rokonszenvező kritika - Marx és Engels véleményére is támaszkodva (8) - elitéli Melanchthonnak a német parasztháboruval kapcsolatos álláspontját. Teljes joggal kerülnek előtérbe ezek a kérdések, ám tulzott exponálásuk ugyancsak egyoldalusággal fenyeget. Gondoljunk arra, hogy tanainak legjelesebb követői a század utolsó harmadában tragikus politikai harcokba keveredtek a konzervativ erőkkel, s hogy a Nyugat--Európára tekintő magyarországi ellenzéki törekvések is összefonódtak nevével. Ha eszméinek messzire kisugárzó nagy jelentőségét akarjuk felmérni,nyilván nem elégedhetünk meg sem a teologus, sem pedig a népi mozgalmakat gyülölö Melanchthon-képpel.

A Német Demokratikus Köztársaságban aránylag későn indult meg az ilyen irányu kutatás, és mindmáig kevesen próbálták kijelölni helyét az ideologiatörténetben. (9) A nyugat-németországi humanizmus-kutatás helyzetét az imént igyekeztem felvázolni, a polgári történetirás reformáció kutatásáról pedig még a "Bevezetés"-ben szóltam. Magyar nyelven mindeddig nem történt meg a filippizmus hazánkbéli recepciójának összefoglaló elemzése. (10) Melanchthon magyarországi kapcsolatainak eddig tárgyalt szük skálájából hiányzik filozófiatörténetünk itélete is.

4. Philipp Melanchthon, a humanista

Lehetetlen humanizmusának "általában vett", kiragadott, munkáitól, illetve egész életmüvétől elszakitott vizsgálata. Irásainak, cselekedeteinek legkarakterisztikusabb jellemzőiből lehetetlen azoktól független esszenciát készitení. Nekem sem ez a célom most. Nem humanizmusának rövid összefoglalására

törekszem, hanem humanista indittatásának kihangsulyozására.

Kortársai között kevés hozzá hasonló enciklopedikus tudásu humanistát emlegetünk. Filológiai, filozófiai, pedagógiai, etikai, történelmi és metodológiai irásai, gyakorlati tevékenysége, tanainak messzire sugárzó nagy hatása legjelesebb kortársai - Johannes Reuchlin /1455-1522/ és Erasmus von Rotterdam /1466-1536/ - mellé emelik.

Bretten-ben született, 1497 február 16.-án. 1509-ben heidelbergi diák, s 14 évesen baccalaureusi rangot kap. 1517-ben ugyanitt már történelmet és retorikát tanit. A humanista müveltségü ifju professzor 1518-ban adja ki első munkáját - "Institutiones Grammaticae Graecae" - mely a következő száz év alatt 44-szer jelent meg ujra. Johannes Reuchlin az, aki még ebben az évben Wittenbergbe hivja a szép jövőre jogositó, klasszikus képzettségü fiatal Melanchthont. 21 éves korában, humanistaként érkezik ide. A "bone literare"-nek olyan bajnoka ekkor, aki Erasmusnak, mint "patronus observandissimus"-nak, és "optimus maximus literarum praeses"-nek hódol.
1518 augusztus 29-én olvassa fel székfoglaló beszédét "De corrigendis adolescentiae studiis" cimmel. Elképzeléseinek summája -"de formando studio"- Rudolf Agricola hatásáról tanuskodik. A humanista müvelődési ideál szellemében felvázolja a pedagógia szükséges reformjait. Ez iskolareform két alapvető pontját emeli ki: egyrészről a tulhaladott skolasztkia elleni harc fontosságát, másrészről az eredmé-

nyes harc fegyvereit; vagyis az "ad fontes" jelszavával a
források kutatására, a klasszikus nyelvek - latin, görög,
héber - kiváló ismeretére buzdit. (11)
Luther professzor el volt ragadtatva ifju kollegája bemutat-
kozásától. Ezen a napon Spalatinnak irott levelében többek
között igy szól róla: "homo admirabilis ... familiarissimus
mihi et amicissimus"; nem fukarkodik a dicsérettel sem,
"graecanissimus, eruditissimus, humanissimus". (12)
A reformáció fővárosának, Wittenbergnek, komoly szüksége volt
ezidőben egy humanista müveltségü, átfogó képzettségü és nagy
tudásu ideologusra. Luthernak nem volt erőssége a skolaszti-
kus filozófia, nem volt jártas a metodikai kérdésekben, s
különösen gyengén ismerte a klasszikus nyelveket. Az általa
vezetett tábor reálpolitikai orientációja a fejedelmi udvarok
felé irányult. Ily módon elkerülhetetlen feladatnak bizonyult
a megujult tudományos, pedagógiai, iskolapolitikai viszonyok
elvi és gyakorlati rögzitése, megszilárditása. Ennek szüksé-
gességét példázza Reuchlin meghivása is, ki Philipp Melanchthont
látta alkalmasnak e rendkivül nehéz elméleti és gyakorlati
szerepre.
Wittenbergbe érkezve teologiai studiumokat is folytat.
/Később ismételten hangsulyozza, hogy ennek kizárólagos
inspirátora Luther Márton volt./ 1519-től baccalaureus, de
a doktori cimet nem kivánja elnyerni. Ennek ellenére bevon-
ják a teologiai oktatásba. Levelei tanulsága szerint zátony-
nak érzi ezt. 1524 őszén azt irja J. Camerariusnak /jeles
barátjának, ki később első életirója lesz/, hogy igen rosz-

szul érzi magát a sok uj teologus között, kik hallgatóikat elhalmozzák saját tudományukkal, miközben a képzés egyéb, humanista területeit elhanyagolják. A következő évben Spalatinnak panaszkodik: minden erejével szeretne elkerülni e zátonyról.(13) Beszédeinek, iratainak, leveleinek visszatérő aggodalma a "Barbarei der Deutschen": nem sikerül leküzdeni, ha csak a teologiai studiumokat erőltetjük!
Minden igyekezetével egy lehetséges szintézis megteremtésén fáradozott a humanizmus és a reformáció között. Az antik morálfilozófia s a keresztény hit egyesitéséből a kereszténység reneszánszára - humanitas christiana - törekedett. Emberideálja, melyet a "humaniora" értékek vizsgálatával együtt dolgozott ki, megvalósithatónak látszott; a humanizmus és a reformáció közötti feszültség - egyrészt erős antropocentrikusság, másrészt a fentről jövő bünbocsánat teocentrikussága - a reformáció kezdeti idejében még áthidalható probléma volt. Legalább is olyan mértékben tünt annak, mint ahogyan az összeférhetetlennek látszó erasmusi - melanchthoni biblicizmus és Luther augusztiánuszi bibliaélménye egy ponton mégis összecsengett: a reformációnak a vallásos humanizmussal szoros szövetségben, a három klasszikus nyelv ismeretében sikerülhetett csak a középkori latin által meghamisitott Vulgata--szöveget eredeti értelmébe visszaállitani.
Philipp Melanchthon humanista törekvései Wittenbergben a reformáció előtti idők klasszikus humanizmusának evangélikus--humanista fordulatot adtak. Művelődési eszménye, képzésideálja különbözött Rudolf Agricola, Celtis, Wimpheling vagy Ulrich

von Hutten elképzeléseitől, akik az antiklerikális humanista képzésért szálltak sikra.
Melanchthon erasmusi-humanista alapállása a teologiai kérdésekhez csaknem egész munkásságában végigkisérhető. Uj testamentum értelmezése Erasmustól származik, s etikai nézeteivel is követte a rotterdami magistert.
Rövid időre, 1518 és 22 közé tehető az a korszak, amit az irodalomban gyakran Melanchthon "önelidegenedésének" nevez-nek. Ebben a szakaszban különös nagy hatással érvényesül Luther befolyása. 152o februárjában megjelent "Declamatio in Pauli doctrinam" cimü irásában vallási tételek megközelitési módjairól van szó. Itt, humanista-vallásos kiindulással, különbséget tesz a skolasztikus és a bibliai teologia között, a hittételek megállapitásában és interpretálásában a biblia kizárólagos jogát hangsulyozva. Ugyanezen müben azonban tul is lép az elferdült skolasztikus egyházi tételek szokásos humanista birálatán, s minden világi-filozófiai tudomány alapvető, ki is mondott tagadásáig jut el. Az egész filozófiát elveti, mint pogány borzalmat; kizárólag a Pál nyomán végzett meditáció szolgáltathat irt az idő elfajulása ellen, kizárólag ez segitheti elő a regenerációt, a keresztény világ regenerációját.

E korszakról a későbbiekben bővebben lesz szó.
Ifjukorának humanista törekvéseit vizsgálva, valamint egy fentebb elhangzott kijelentésem alátámasztására / hogy ti. humanista alapállása csaknem egész munkásságában végigkisérhető/ most csupán annyit szükséges előlegezni, hogy az 1523-

-25 közötti eszetendők hozzák meg a visszatérést a szellem vallásához, s a tudományok tradicióihoz.

Az idősebb Melanchthon humanista eszményeinek jó példáit találhatjuk történelmi előadásaiban is. Ez előadások történelmi szempontu kritikáját mellőzve (14) egyetlen példa álljon most itt: a három humanista tudós, Melanchthon, Rhenanus és Aventin, aktuális problémákat fedezett föl az első német humanista mozgalomban, a "Karolingische Renaissance"-ban. Melanchthon már wittenbergi székfoglaló beszédében kitér méltatására, későbbi történelmi előadásaiban pedig virágkornak nevezi a korszakot. Megbecsüléssel méltatja Nagy Károly művelődéspolitikai törekvéseit, jellemezve nagy tudását, valamint munkáját a vallási-humanista képzés megteremtéséért, így szól: "Aus diesem allem ist zu mercken / wie Gott diesen Keisar mit allen hohen tugenden und mit grossem glück begabet und gezieret hat / darumb er billich Magnus genant wird ..." (15)
Nagy Károlyban az ideális uralkodót látta, aki a vallás és a képzés, nevelés szintézisét megteremtette, azt a szintézist, amiért a maga korában ő is szót emelt, s amiben nagy tanitóját, Erasmust követte. (16)

5. Az aktuális politikai kérdésekhez való viszonya.

Teologiai, morálfilozófiai nézetei

A Luther által elindított mozgalom a néptömegek politikai-szociális követeléseinek kirobbanására a kedvező fel-

tételt szolgáltatta. Ennek következtében a lutheri tábor is aktuális, kiélezett politikai harcokba keveredett. V. Károly megmaradt a régi egyház szolgálatában; tudta, hogy a német reformáció legveszedelmesebb politikai riválisának, Franciaországnak használ, belpolitikailag pedig a protestáns hitre tért fejedelmeknek, akik az egyházi tulajdon lefoglalásával igyekeztek tartományukat erősiteni.

Luther és tábora a fejedelmek érdekei mellett kötelezte el magát. Tanaik veszélyes politikai vetületét látva véleményük modifikálására törekedtek oly módon, hogy a vallás joga és szerepe a közösségek életében fennmaradjon, mégpedig mint az evangélium hirdetője és terjesztője, mint a közösség lelki tanácsadója. Ehhez magának a "közösségnek" a tartalmát is meg kellett határozniuk: az uj interpretáció szerint kezdettől a közösséghez tartoznak - mint legfontosabb összetevők - a helyi, valamint az országos felsőbbségek.(17)

A lutheri törekvések ideologiai megalapozását Philipp Melanchthon végzi el 1521-ben,"Loci communes rerum theologicarum" cimü hires müvével.(18) Itt az uj tanitás fő cikkelyeinek összefoglalására vállalkozott. Szemléletmódjának változásait jól figyelemmel kisérhetjük ez irás három soronkövetkező uj kiadásában. Az első szakasz 1535-ig tart. A minden folyamat abszolut determináltságát hangsulyozó, az emberi akaratszabadságot feltétlenül tagadó álláspontját a második kiadásban több helyütt modifikálja. Itt véleménymódositásának summája szerepel, az ezt megelőző kisérletekkel, probléma-

felvetésekkel azonban bőven találkozunk már a közbeeső 14 esztendő folyamán is.

A "Loci communes" megjelenése idején még nem foglalkozik a filozófiai etika kérdéseivel; ezt - a lutheri "sola fide" hatása alatt - a keresztény gondolkozással összeegyeztethetetlennek tartotta.

Luther mély vallási hitéből fakadó embereszménye, a "Christenmensch", "minden dolgok ura, és senkinek sem alattvalója", kizárólag és minden tekintetben istenhez, ennek kegyelméhez kötődik. Az ember mindenoldalu javulását a hittől, a bünbocsánattól várta, az emberi öntevékenységet, aktivitást a vallási élet terrénumára redukálta. A nevelő-pedagógiai ráhatás kérdésében szkeptikus, pesszimista volt. Föllépésének idején emberképe még nem volt világosan körvonalazva. Hamarosan azonban szemléletének pontositására kényszerült, mégpedig a plebejus-paraszti tömegek ideologusai miatt, akik a vallási-egyházi és szociális körülmények teljes "renovatio"-ját várták az általa elinditott mozgalomtól. Ezek közül többen csatlakoztak a "Christenmensch" ideáljához, ám szembetünő módositásokkal. Mig Luther a szabadságot az ember "belső szférájára" vonatkoztatta - a vallásosan érző és gondolkozó ember szabad, ha a szentirás szövegét követi -, addig a népi megmozdulások ideologiájában elterjedt a "belső szikráról", "belső fényről", a "lélekről" szóló spiritualista tanitás. Számukra is egyedülálló hitforrás ugyan a bibliaszöveg, de nem végső norma: "Aki a lelket nem birtokolja, s az irásban igyekszik meglelni,

az fényt keres és sötétséget talál".

E felfogás nagyobb szabadságot biztosit az ember morális választásainak, ezáltal válik lehetővé "göttliche Dinge zu erkennen und zu beurteilen, zu spekulieren und die Wahrheit zu ergreifen, zwischen Gut und ... Bös zu entscheiden".(19)

Mindezt annak jelzésére bocsájtottam előre, hogy az adott politikai harcok a mozgalmak ideologusainál morálfilozófiai kérdéseket toltak előtérbe. Mint emlitettem, Luther professzor is a zwickaui "próféták", Andreas Bodenstein és Thomas Münzer véleményétől igyekezett magát elhatárolni szemléletének pontositásával. Melanchthon ilyen irányu munkásságának legfőbb oka ugyancsak a hercegségek korabeli morális szituációja volt. A néptömegek megmozdulásainak visszaszoritását szükséges volt etikailag is szankcionálni, az erkölcsi normákra támaszkodva elfogadhatóan megmagyarázni. Philipp Melanchthon etikai érdeklődése nem tisztán akadémiai jellegü volt, hanem gyakorlati szükségességből következett.

Az 1524-25-ös években Luther és Erasmus között kirobbant éles szabad akarat-vitában nem foglal nyiltan és egyértelmüen állást. Ezzel a polémiával Luther a humanizmus és a reformáció közötti lehetséges kapcsolatot teljes egészében összezuzta. Melanchthon - noha a viszálykodás megrenditette, s Luther tanaiban először támadtak alapvető kétségei - a békitést tekintette elsődleges feladatának.

Később is jellemző tartását figyelhetjük meg itt: egymásnak ellentmondó véleményeket a fogalmazás, a szavak utvesztőjében igyekszik összeegyeztetni. "Nunc Lutherus tacet, Melanchthon mitigat": békéltető alapállását maga Erasmus is emlegeti leveleiben.

A humanista müveltségü "Philippus Magister" e vitában nem osztotta teljes mértékben Luther véleményét, ám a népi megmozdulásokhoz való viszonyukban nem különböztek egymástól. A fölkelések jogtalanságát, leverésük jogosságát hangsulyozó etikai szankciói Luther egyetértésével találkoztak.

A parasztháboru sikerei mélységes aggodalommal töltötték el. "A palackból kiszabaditott szellem" erejét félelemmel figyelte, s e félelmét barátjával, Camerarius-szal meg is osztotta. Attól tartott, hogy szétzuzzák a vallást, az állami berendezkedést, az istentől rendelt felsőbbségek intézményét.(20) "Politikai nézetei egy aggódó tudós és kispolgár nézetei voltak . . . A polgárnak tanulnia kell, hogy aztán a vallás minden ujitásától tartózkodjon, s bizalmát egyedül istenbe helyezze." Eduard Fueter irja róla e sorokat,(21) jogosan. Az utókor vizsgálódásainak mégis óvatosan kell bánniak az "aggódó kispolgár" és a "szobatudós" Melanchthon képpel: reális értékeléséhez hozzátartozik az adott viszonyok konkrét elemzése; a származása, helyzete és müvelődése szabta határok körvonalazása, valamint az, hogy politikai nézeteit nem lehet különállóan, humanista jellegü teologiai, morálfilozófiai, pedagógiai törekvéseitől elszakitva

vizsgálni.

A reformáció eszméinek mérsékelt és nyugodt kifejlődését, az állam-és jogrend létét féltve elitélően ir a paraszti-plebejus tömegek megmozdulásairól, Thomas Münzerrel pedig felfokozott gyülölettel fordul szembe. "Ipse vivus captus est" - kiált föl kézrekerülésekor nagy örömmel.(22) Benne a fölkelés elinditóját és vezérét, a rend helyreállitásának legfőbb gátját látta.

1525 május 18-án Lajos, pfalzi választófejedelem, őt kéri meg, hogy irásban válaszoljon a parasztok 12 cikkelyére. Az őszi hónapokban meg is jelenteti ez iratot "Eyn schrifft Philippi Melanchthon widder die artickel der Bawrschafft" cimmel. Már a görögül megfogalmazott alcimben közli a müvelt olvasóval, hogy a parasztok követeléseiket erőszakosan, fegyverrel akarják keresztülvinni, s már ez a szándék is elitélendő. Mert mit kiván az evangélium minden embertől? Az istenbe vetett hitet, az ember szeretetét, s engedelmességet a feljebbvalóval szemben. A felsőbbség minden esetben istentől rendelt, feladata óvni, büntetni, törvényt és jogokat bevezetni. E feladatok azt szolgálják, hogy a világ javait békében elossza, békében uralja. "Denn es ist keyn oberkeyt, denn alleyn von Gott geordnet. Also ist an etlichen örtten leybeygenschaft, die selbig soll er tragen vmb fridens willen. . . . Das Euangelium foddert nicht, das solche lands ordnung geendert werden, sondern foddert gehorsam . . . Ja es wer von nötten, das eyn solch wild vngezogen volck, als

teutschen sind, noch weniger freyheyt hette, dann es hat." (23)
Nemcsak a büntetéstől való félelmünkben, de saját lelkiismeretünk parancsa miatt is engedelmeskedni kell a felsőbbségnek. Ennek ugyan lehetnek hibái, de ez nem elegendő indok a zavarkeltésre, fölkelésre.
A parasztoknak adott válaszában vallásetikai alapelvként hangsulyozza a békességet, a viszályok kerülését. Ha egy istentől rendelt "oberkeyt" igaztalant enged prédikálni - - ami egyébként gyakran előfordul - az embernek igaz hite mellett kell kiállnia, ám felkelés nélkül, s környezetéből a tanulni vágyókat saját hitéről győzze meg mind, aki a hirdetett eszmékben látja a hamisat. Kárt tenni az ilyen prédikátorban sem szabad azonban, kerülni kell, anélkül, hogy a felkelőknél keresnénk segitséget. Legjobb az, ha más helyet keresünk, olyat, ahol az igaz tanitást hallgathatjuk.
A továbbiakban arról ir, hogy Krisztus halála nem hozta meg az embereknek a szociális, hanem csak a szellemi szabadságot. Ezt pedig nem lehet világi szemekkel mérni. A szabad keresztény, istenben bizva, türelmesen és nem zugolódva él, a terheket nem próbálja magáról fölkeléssel lerázni. A parasztok mindenképpen jogtalanságot cselekedtek, mikor a felsőbbség ellen fordultak, ám a mérgező eszmék terjedése a fejedelmek felelősségét is fölveti: az iskolák s a müvelődés ápolását elhanyagolva képzetlen prédikátorokat állitanak a nép elé, akik békétlenséget ébresz-

tenek hallgatóikban. A fejedelmeket terhelő bünökről szólva megemliti, hogy isten a multban szolgáltatott már elég példát egy-egy államrend megszüntetésére, s ez legyen tanulság a jelenkorban is. / Az állam s rendje isteni törvény, csak ő vonhatja vissza azokon a helyeken, ahol az uralkodók jogtalanságaikkal rászolgáltak erre./ "Die Assyrer, Syrer, Greken, Roma, Carthago sind alle verstoret worden, das Jüdisch königreych, das Gott selb geordnet und yngesetzt hatte, ist auch zergangen, das doch so grosse verheyssungen von Gott gehabt hatt, das die Jüden allweg gemeynt haben, es wurd stan bis zu ende der welt."(24)

A reformáció-kutatás számára világos, hogy a mozgalom egymástól igen eltérő törekvéseket és véleményeket foglalt magában. Nemcsak a radikális és a polgári-mérsékelt ág szétválását követhetjük nyomon, hanem a lutheri táboron belül is megfigyelhetünk véleménykülönbségeket. Melanchthont sem lehet ugy értékelni, mint luther ideologiai és politikai harcostársát. Luther kimondottan teologus volt, számára a humanista filológia csak segédeszköz a bibliai szöveg megértéséhez. A humanista müveltségü Melanchthon - aki csak Wittenbergbe érve kezd teologiát tanulni - Luther határozatlan karakteri elképzeléseit humanista módszerekkel és müvelődési törekvésekkel kötötte össze.(25)

Az Erasmus-vita után visszahuzódik az abszolut determinizmustól, a lutheri predeterminációtól. Az államot és törvényeit általános formájukban istenhez köti, de konkrét megjelenésükben elszakitja a teologiai köteléktől. A szociális

valóság istentől rendelt. Az engedelmesség, alázat, az erőszak minden formájának kerülése erkölcsi kötelesség. Az emberek együttélését, erkölcseit a humanista törekvések, a tanitás, képzés, nevelés és a tudás ereje javitja. A világ haladását csak ezek ápolásával lehet szolgálni, s ennek ismételt hangsulyozásával zárja a parasztok cikkeire irott válaszát is: "das die iugent recht gezogen wurd" és "auch die schulen wol angericht werden."(26)

Luther Márton és Erasmus szabad akarat vitája után - nemcsak a humanista tudós megrendülése miatt, hanem gyakorlati szükségessége következtében is - munkásságában nagyobb szerepet kap a morálfilozófia. Szászországi vizitációi során megállapitotta, hogy a hirdetett tiszta vallási erő - mely a megigazulást kizárólag a hit által vélte s tanitotta elérhetőnek, és igy minden emberi aktivitással szemben állt - a néptömegek körében nem volt népszerű. A tanitott normák összeütköztek a nép törekvéseivel, eszményeivel, és az uralkodó egyházi, valamint világi hatalmak számára ez aggasztó morális indifferentizmust eredményezett. Tapasztalatairól 1528-ban számol be "Unterricht der Visitatorn an die Pfarhern ym Kurfürstenthumb zu Sachssen" cimü munkájában. Itt foglalt állást az akaratszabadság kérdésében kérdésében is, a 12. cikkely szól erről: "Der Mensch hat aus eigener Krafft einen Freien Willen, eusserliche werck zu thun oder zu lassen . . . Derhalben vermag er auch weltliche frömigkeit vnd gute

werck zu thun aus eigener Krafft, von Gott dazu gegeben und erhalten." (27) Az emberi szabadság természetesen korlátozott, szükséges az isteni "gaben" együtthatása.
Etikai téziseit "Philosophiae moralis epitome" /1538/, valamint "Ethicae doctrine elementa" /1550/ cimü munkáiban foglalja össze./Nem beszélek itt most Arisztotelesz és Cicero különböző müveihez irt kommentárjairól, amelyekben igen sok etikai vonátkozást találunk./
Az elsőként emlitett - s időben is korábban kelt - irásában a "belső" és "külső" emberről szóló tanitást dolgozza fel. Az etikát "pars legis divinae"-nek vallja, amelynek kompetenciája az individuum <u>külső</u> cselekvéseire korlátozódik. (28) Az emberi végcélra irányuló relevanciáját nem elemzi. Az "erények", amelyek az emberi végcél eléréséhez szükséges tartások összességei, az akarattól függőek. A "virtus" meghatározása: "habitus, qui inclinat voluntatem ab obediendum rectae rationi". (29) Nyilvánvaló tehát, hogy a szabad akarat az erkölcsi döntést feltételezi. Viszont az akarat szabadsága korántsem abszolut! De nem is végsőkig determinált. A "labes originis" után a Szent Szellem támaszát igényli.
Az ember akarat- és cselekvési szabadságának ilyen értelmezésével azon felfogások ellen emel szót, melyek szerint az akarat eleve nem képes az erkölcsileg "jó"-ra irányulni.

"Ethicae . . ." művében is hasonlóan foglal állást. E munka inkább teologiai szinezetü, de alaposan

kitér az akarat szabadságára is. A cselekvési- és eredmény-szabadságot kivonta az abszolut meghatározottság alól. Az ember nem viselkedik teljesen passziv módon, mint egy szobor, vagy mint a hátasló Luthernél, a nem szabad akaratról irott müvében./1525/
Morálfilozófiai nézeteinek vizsgálatakor is jól megfigyelhető közvetitő, a kompromisszumot kereső magatartása. Müvelődéstörténeti képzettsége, a tudományok tisztelete, humanista eszményei optimistává tették az ember nevelhetőségének kérdésében. A pedagógia fontosságát és lehetséges nagy hatását igyekezett összeegyeztetni a lutheri teologiai tanokkal.

Utaltam már rá, hogy a "Loci communes . . ." három kiadásának változtatásaiban jól megfigyelhető szemléletmódjának alakulása. A második kiadás szövegében /1535/ az akaratszabadság - mint együttható ok a hivők megtérítésében - lényegesen nagyobb szerepet kap.(30) Azt is emlitettem, hogy a szabad akarat - probléma felvetésének koránsem csak dogmatikus teologiai, hanem gyakorlati-politikai vetülete volt. És gyakorlati szükségesség az oka annak is, hogy Luther mély, augusztinuszi vallásosságát, a tudományokkal csiszolt értelem számára fantasztikus hittanitásait, egy természetes, az értelemből alkotott teologia felé igyekezett hajlitani.
Igen nagy hatásu volt eltérése az urvacsora lutheri interpretációjától. Luther Márton hittanitásaiban Krisztus isteni és emberi természetét összekapcsolaj, mindenütt jelenvaló-

nak képzeli. A megszentelt kenyérrel és borral egyesül Krisztus teste és vére, igy a kenyérben v a l ó d i teste, a borban v a l ó d i vére adatik az urvacsorával élőnek. (31) A svájci reformátorok tagadták Krisztus testi jelenlétét. Kálvin véleménye szerint a hivő hite által - "in promissione per fidem" - veszi testét és vérét. Luther misztikus tanitásaival a polgári radikálisok racionális interpretációja áll szemben.

Philipp Melanchthonnak 1530-ban, Augsburgban, a reformált tanitást egyedül kellett képviselnie a császár s a birodalom előtt. Itt minden igyekezetével a vélemények közös vonásait emelte ki, s nem a különbségeket hangsulyozta. A reformált tanok bemutatása és megvédése céljából szükség volt összefoglalásukra, szükség volt a mozgalom ideologiai megalapozására. Ennek eredményeként született meg a "Confessio Augustana". /1530/

A lutheri eszmék összefoglalása és nyilvános megvédése után azonban csakhamar eltávolodik annak Krisztus interpretációjától: tudományos lelkiismeretével nem egyeztetheti össze emberi természetét és mindenütt jelenvalóságát.

1534-ben Hesseni Fülöp a protestáns törekvések fő irányai között békülést követelt. A Bucer és Melanchthon szerkesztette "Wittenbergi Concordia" a békülést kivánta szolgálni. 1536 májusában jelent meg. Célja a két felekezet viszálykodásának enyhitése, a vallástételek lehetséges kibékitése volt. Melanchthon megfogalmazása lehetőséget adott az urvacsora tan többoldalu magyarázatára: Krisztus szubsztanciális jelenlétét hangsulyozza, de nyitva hagyja, hogyan kell ezt értel-

mezni. Krisztus teste nincs jelen a kenyérben, de bizonyos körülmények között élő hatást kelthet.

1540-ben Melanchthon megváltoztatja a tiz évvel korábban hivatalosan is elfogadott "Confessio Augustana" urvacsora tanát. Megjelenik a hitvallás átdolgozott kiadása, a "Confessio Augustana Variata". Ennek uj X. fejezetében igy ir: ". . . quod cum pane et vino vere exhibeantur corpus et sanguis Christi vescentibus in coena Domini".

Philipp Melanchthon, mint Erasmus, és távolabbról a délnémet humanisták - Reuchlin, Rudolf Agricola és Wimpheling - szellemi örököse, védte magát s a tudományokat a reformáció irracionális miszticizálása ellen. E törekvése különösen luther halála után /1546/ válik nyilvánvalóvá. Tanaiban igy olyan forradalmi vonások rejtőzködtek, melyek konzekvenciájukban egy radikálisabb polgári réteg szóvivőjévé tették, s amelyek végső soron a kálvinizmushoz vezettek. (32) Az absztrakt teologiai viták mögött - melyek formailag teljesen a régi skolasztika mintáján készültek - konkrét politikai problémák huzódtak. Alapvetően a fejedelmek törekvéseiről, az őket kiszolgáló rétegekről, a terület centralizációjáról és a hatalmas politikai szövetségesek kérdéseiről volt szó. A radikálisabb polgári erők racionális világnézete a vallási, filozófiai, etikai és művelődési területen tört utat magának. A misztikus vallási dogmák élesen szemben álltak az értelemmel, a tudományok eredményeivel. Az erősebb, szervezettebb, kül- és belpolitikailag aktivabb polgárság az értelemből levezetett, racionális vallási tételek mellett

állt ki.

A politikai ellentmondást az ideologiai vitában két párt követte. Egyrészről a filippisták,központjuk Lipcse, ahol a helyi egyetem átszervezése után Melanchthon nagy barátja, J. Camerarius is tanit, másrészről Jena központtal a gnesio--lutheránusok csoportja, amelynek vezetője a heves Flacius Illyricus.

Szászországban 1533-tól Ágost fejedelem uralkodott. Tartományában Melanchthon Luthert mérsékelő, s a racionálisabb nézetekhez közelitő tanitása terjedt el leginkább. A fejedelem, aki a teologia kérdéseiben nem volt járatos, e tanokat hü lutheránusoknak tekintette.
Külpolitikájával megnövekedett területe védelmét igyekezett szolgálni: szövetségre lépett a Habsburg házzal. E lépését hosszu közös határuk és a közeli török front is sürgetővé tette. A szövetség fenntartása érdekében az eddiginél nagyobb figyelmet forditott a belpolitikai kérdésekre.
A wittenbergi és a lipcsei egyetem professzori karában igen sok Melanchthon követő akadt, s különösen nagy számu volt a humanista indittatásu iskolai rektor. Ezek nemcsak müvelődési, hanem vallási, vallásfilozófiai nézeteikben is követték mesterüket. Müködésük a birodalom reformált egyházai számára meghatározó volt.
A szászországi filippizmust - mélyebb politikai és szociális tartalma miatt - külpolitikai okokból csakhamar üldözni kezdik. E harcra most itt nem térek ki, bemutatása a következő rész feladata lesz.

A pfalzi tartományban eközben harcos protestáns politikát folytattak a fejedelmek. A rendi befolyás már

Győztes Frigyes idejében /1449-76/ megszűnt, a fejedelemnek sikerült létrehoznia a centralizált államot. Az őt követő uralkodók támogatták a humanizmust, mint az univerzális egyházi skolasztika ellensulyát. /Az aktivabb kül- és belpolitika legfőbb gátját a katolikus egyházi berendezkedésben látták./ Ottheinrich uralkodása alatt /1556-59/ megszilárdult a protestáns egyházi rendszer, amely ugyan lutheránus jellegű volt, de a valóságban rendkivül toleráns. Ottheinrich maga is Melanchthon varázsa alá került. De nemcsak Melanchthon hatása érvényesült a pfalzi ideologia kibontakozásában, hanem a Svájcból és Franciaországból érkező radikálisabb áramlatok is jó talajra találtak itt. Ez heves toalháborukat váltott ki a környező tartományok ideologusaival. A vitákban Ottheinrichet "kálvinistának" bélyegezték, s a többi választófejedelem - politikai megfontolásokból - visszavonult Pfalztól. Igy, hogy a hatalmas Habsburg birodalommal és szövetségeseivel szemben ne maradjanak izoláltan, erős szövetségest kellett keresni. A pfalzi választófejedelmek tudták, hogy egy katolikus hatalmi növekedésnek elsőként esnének áldozatul. Aktivan bekapcsolódtak hát a szemben álló erők, a franciák és németalföldiek harcába. János Kázmér 1567-ben fekete lovasaival a hugenotta seregekhez kapcsolódott. Ugyanakkor Szászországban Auguszt fejedelem semmiképp sem akart lemondani a Habsburg házhoz füződő jó viszonyáról, és csapatokat bocsájtott spanyol Fülöp rendelkezésére, hogy ez a németalföldi megmozdulásokat leverje.

6. A tudományok ápolása. Pedagógiája.

Az eddigiekben is jeleztem már, hogy különböző irányu törekvéseit csak a könnyebb áttekinthetőség kedvéért tárgyalhatjuk külön fejezetekben. A tematikus igényü rendszerezés szükségképpen eldurvitáshoz vezet. Müvelődésügyi törekvései szorosan összefonódnak egyéb megnyilvánulásaival; humanizmusával, politikai magatartásával, racionálisabb vallási, etikai és filozófiai szemléletével.

Egyházpolitikai, teologiai, filozófiai hatásáról évszázadokig eltérő módon nyilatkoztak életrajziról. Pedagógiájáról, az oktatási intézmények reformjáról azonban már a kortársak is kiemelt hangsullyal beszélnek, s az utókor szintén egybehangzó méltatással szól róla.(33) Még Wittenbergbe érkezte előtt megismerkedett a reneszánsz pedagógusok optimizmussal átitatott müveivel. Olvasta és tanulmányozta M. Vegius "De educatione liberorum" cimü munkáját. Pedagógiai nézeteinek antik forrása és inspirálója - miként Erasmusnak is - Quintilianus "Institutio oratoria"-ja volt.

Wittenbergi székfoglalójában - mint erről már szó volt - az egyetemi oktatás humanista reformjának koncepcióját vázolja fel, s a tudományok buzgó ápolására int. A képzés fontosságát, a tudományok nagy szerepét humanista eszményeinek megfelelően summázza itt. A késő korok kutatói számára azonban sok vitát eredményezett a követ-

kező korszak, wittenbergi müködésének első négy esztendeje. Leginkább az "önelidegenedés" időszakának mondják e periodust. Nyilvánvalóan Luther Márton mély befolyása alá kerül. A misztikus, irracionalista hit nagy hatásáról az ekkor született irásai tanuskodnak.(34)

A világi tudományok, s főleg a filozófia szerepének teljes tagadásáig jut el. Utaltam már fentebb "Declamatio in Pauli doctrinam" /152o/ cimü munkájára, ahol a vallásos meditációnak tulajdonit kizárólagos szerepet. Ennél még hevesebb következő munkája: "Didymi Faventini adversus Thomam Placentinum pro Luthero oratio". /1522/ Nem keresztény az - irja - aki egy filozófus nevét egyáltalán figyelembe veszi. Különösen Arisztoteleszt veszi üldözőbe, teljesen Luther stilusában. És még egy példát: A "Loci communes" első kiadásában /1521/ még ott áll a később kihuzott passzus, - "Aristotelis doctrina in universum nil est nisi quaedam libido rixandi".(35)

Az 1523-as év után enyhiti szemmel láthatóan Luther nagy befolyását, s ujra közelit az eddig háttérben tartott eszményekhez; az értelem hangsulyozásához, s a tudományok hagyományainak ápolásához. E fordulatot a reformáció történetének feldolgozói különbözőképpen értékelték.(36) A marxista igényü interpretálások ahhoz a nézethez állnak legközelebb, hogy a fordulatot az a sokk idézte elő, amit a forradalmi népi tömegmozgalom a reformáció mérsékelt táborában kiváltott. Ezek ideologusai ugyanis kétségbe vonták a tudósok haszontalan bölcsességét, megvetették a teologiai studiumo-

kat: nem a haszontalan betü, hanem a "szellem" az, a "lélek", ami különbséget tesz"jó és haszontalan"között.
A tudós képzés tagadása természetes reakciója volt az alacsonyabb társadalmi osztályok szociális tapasztalatainak. Nem hiszem azonban, hogy Melanchthon "visszafordulásának" ez lett volna legfőbb oka. Az ilyen jellegü magyarázat merev egyoldalusághoz vezet. Az ifju Melanchthon humanista eszményeit, későbbi müvelődésügyi törekvéseit, a kor politikai és kulturális jellemzőit szem előtt tartva tulságosan egyszerü volna egyetlen nyilvánvaló fő okra redukálni cselekedeteit. Itt tünik ki, hogy az objektiv körülmények még nem is eléggé feltárt bonyolultságán kivül mennyire fontos - jóllehet mindenképpen másodlagos - a pszichológiai alkat, a lélektani szituáció figyelembe vétele.

Melanchthonnak Camerariushoz irott panaszaira és aggodalmára emlékeztetnék ujólag: a "Barbarei der Deutschen" nem szünik meg a teologiai studiumok tulzásba vitt erőltetésétől. És fájdalom, a német nép az utóbbi nyolcszáz évben többet harcolt fegyverrel, mint tudománnyal.
A XVI. század első felében humanista szellemben tanitó német egyetemeket a reformáció győzelmével komoly veszély fenyegette. A teológián kivül a képzés minden más területét elhanyagolták. Feltétlen szükség volt az oktatás reformjára, részint hogy az uj egyház tanitásait ezáltal megszilárdithassák, s részint hogy a fejedelmek müvelt hivatalnok szükségletét kielégithessék.

A "chorus artium" régi alapját, a skolasztikus filozófiát, a reneszánsz bölcselők megingatták. Az ifju polgárság formálódó világnézetéből még nem született olyan filozófia, amely a tudományok módszertani alapja, s eredményeik általánositása lehetett volna. A tudományok és a filozófia helyzete a reformáció korának protestáns tudósaitól a megismerés szisztémájának ujraalapozását követelte. A humanista törekvések "ad fontes" jelszaához hüen nemcsak az egyház dogmáit támadták a tiszta források idézetével, hanem filozófiájukban is a tiszta arisztotelianizmussal léptek a skolasztikusan interpretált arisztoteleszi filozófia ellen. A kritikailag tisztitott Arisztoteleszt Melanchthon is a legtöbbre értékelte. Ezzel együtt hangsulyozta a filozófia jelentőségét is: "methodus et forma orationis". Különösen az uj teologiai tanitások igényelték a filozófia segitségét.

Philipp Melanchthon a "profán" tudományok ápolásánál az itáliai humanizmus "homo universale" eszményét követi - jóllehet ez Németországban s az ő kezében érthetően megszürkült formában jelentkezik. Eszményének realizálására törekedve nemcsak a filologiát, a szövegelemzést, hanem az enciklopedizmust is pártolta. Többször aláhuzta, hogy a teologiai képzés számára az enciklopedikus müveltség döntő jelentőségü. Ám ha a teologiai studiumhoz is ennyire szükséges, nyilvánvaló, hogy a tudományok enciklopedizmusa minden oktatás alapját képezi.(37)

Az utókor kutatói Melanchthonban látják az első olyan tudóst, aki a "tudományok természetes rendszerét" minden alapvonásában félreérthetetlenül felvázolta. Ez azért nagyon jelentős, mert munkásságával közvetitő szerepet töltött be: az antik és középkori hagyományokat a XVII. század természetes rendszerével összekötötte. A "Cyclica", az "artes" rendszerének alkotásakor a filozófiailag jelentős és egységalkotó kategóriát a "lumen naturale"-ban találta meg. Ez a tanitás képezte hittani elveinek és tudományos tankönyveinek eszmei alapját. (38) A "lumen naturale" teoriája az elkövetkezendő évszázad emberi szabadságra és egyenlőségre alapozott világképének döntő filozófiai argumentuma lett.

Természetesen az enciklopedikusan rendezett diszciplinák pedagógiai jelentősége, didaktikai haszna is nagyon érdekelte. A felosztás eredeti kiindulópontja a "septem artes liberales". Tudományrendszerének rekonstrukciója körülbelül a következő képet adja:

"Theologiae
organa et praeludia"

dialektika — zene

retorika — asztronómia
geometria

grammatika — aritmetika

történelem /földrajz/ — poema

"omnes generus scripta usurpant"

A hagyományos hét szabad müvészet sémája azonban tulságosan szüknek bizonyult. "Globus intellektualis"-án belül még egy felosztást elvégzett, nevezetesen a filozófiáét. "De philosophiae":

1. "artes dicendi" /dialektika, retorika/
2. fiziologia /fizika, pszichológia, matematika/
3. "praecepta de civilibus moribus" /etika/

Jóllehet a "globus"-ban felsorolt tudományok mind csak a teologiai studiumok előkészitését, megalapozását szolgálják, az egyes tudományok müvelésének, ismeretének is megvan a maga gyakorlati haszna. Az aritmetika pl. nagy segitség a kereskedők, vagy egy bánya munkájában, az asztronómia az évszakok változásait magyarázza meg, a fizika pedig az "ars Medica" alapja.

Tankönyvei kifejezik a mindent átfogó enciklopedikus tudás szükségességét. Tézisszerüen, áttekinthetően fejezi ki mondanivalóját. Hallatlan termékeny volt ezen a téren. Tankönyveket irt a klasszikus nyelvek nyelvtanáról /közben meghatározva a nyelvek tudományos és gyakorlati szerepét: a latin a tudomány, az egyház, a nemzetközi érintkezés és az általános képzés nyelve; a görög a vallás, filozófia, jog, történelem, matematika, fizika és az orvostudomány, mig a héber a biblia tanulmányozásában segit/ retorikából, dialektikából, pszichológiából, fizikából, matematikából, pedagógiából, etikából, földrajzból és történelemből, s e könyvek még a XVIII. században is sokhelyütt a tanitás alapjául szolgáltak.

Philipp Melanchthon kidolgozta a lutheri reformáció

dogmatikus vallási alapjait, valamint a protestáns általános képzés körvonalait.

Az egyházi közösségek "a fegyelem eszközei, melyek a vallási hivatal és felsőbbség kezében vannak". Az egyházi szervezeteknek lehetőleg minél több hagyományos, kipróbált formáját igyekezett átmenteni. Ellenezte a világi s az egyházi hatalom összekeverését. A világi hatalom legfőbb funkciója a külső rend fönntartása, annak biztositása, hogy az egyház tanai zavartalanul kiterjeszkedhessenek. A "seminarie ecclesiae" felügyelete a fejedelmek, urak s városi magisztrátusok feladata. "De coniunctione scholarum" /1543/ cimü beszédében kifejezetten hangsulyozza, hogy az iskolákról való gondoskodásaa régensek legfőbb kötelessége. (41)

Pedagógiájának befolyása évszázados. 3 osztályos latin iskolája hosszu ideig a tudós képzés alapja. Célja olyan emberek képzése, akik a "tanulásban ügyesen forgolódnak, hogy később az egyházban és másutt kormányozzanak." Iskolareformja ifjuság-centrikus: az iskolamester és a tanárok tekintélyének esetleges emelése miatt a tanulókat nem terhelték meg nehéz, fölöslegesen bonyolult könyvekkel. Lutherral szemben az individuum nevelhetőségét vallotta, pedagógiája Németországban az első polgári pedagógia-kisérlet. "A középkori egyházi szellemhez viszonyitva a magasabb képzési mód emancipációja, ennek modern humanista szellemmel történt átitatása, valamint összeforrasztása az uj keresztény életprincipiummal: ez az ő teljesitménye." (42)

Pedagógiai törekvéseiről szólva joggal idézzük H. Leser-nek e sorait. Philipp Melanchthon a tudományokban és a képzésben a skolasztikus egyházi formát a filologikus-bibliai--teologikus formán keresztül a tisztán világi formához vezette.

Nagy energiával dolgozott a művelődésügy reformálásán, a pedagógia szerepének kiterjesztésén. 1521-ben Wittenbergben "schola privata"-t alapitott, amely mintegy 1530-ig működött. A huszas évek elején a reformált városok tanácsai a mozgalom vezetőjétől, Luthertől kértek tanácsot iskoláik átszervezéséhez, az uj képzésmód megalapozásához. E feladaton Melanchthon dolgozott 1522-től. A fáradhatatlan szervező a városi tanácsoknál még abban is közrejárt, hogy az ösztöndijakat valóban az arra érdemes diákok kapják meg. Az iskolai tantervek kidolgozása közben fő jelszava volt: a katekizmus a vallásban, a garmmatika az iskolában tesz csodákat. Sürgős szükségét látta a profán tudományok tanitásának, s ehhez a jólképzett, megfelelő tanárokat a fejedelmek kötelessége tanittatni.

Munkásságának jelentőségét fölmérni kivánó kutatás leginkább közvetitő szerepét emeli ki. A békéltetés prototipusa, aki meg akarta őrizni népét ax kettészakadástól, az anarchiától. Saját alkotó erejét az utókor gyakran kétségbe vonja, lebecsüli. A gyakorlati szervező munkában, éleslátásban, a problémák megközelitésében és összekapcsolásában, a formulázásban azonban minden idők egyik legkivá-

lóbb lángelméje. Didaktikai tevékenységét dicséri az is, hogy legtöbb ránk maradt irata előadásokból származik. (43)

Az Erasmusnak hódoló Melanchthon filozófiailag Arisztotelesz és Cicero morálfilozófiájának ill. etikájának hatása alatt áll. Teologiai gondolkozásában az etikai elemek domináltak, s ezzel együtt a racionálisabb törekvések. A korabeli Németországban az ő arisztoteliánus protestantizmusa az a filozófiai közvetitő láncszem, aki az antik morálfilozófia tradicióit, a középkori iróknál jelentkező antik filozófiákat a XVII. és XVIII. század racionalizmusával összeköti. Vallási-filozófiai racionalizmusa egyenes vonalban ér Leibnitz-ig, valamint Christian Wolff felvilágosodás-filozófiájához - amely Leibnitz-et követte - s végül Gotthold Ephraim Lessinghez, aki a leibnitzi filozófiai racionalizmus legkonzekvensebb képviselője. (44)
Melanchthon megszabaditotta a filozofiai tudományokat a skolasztikus gondolkozás merev szoritásától, a fogalmak mérték nélküli distinkciójától, az elváltoztatott mű-nyelvtől,- ahogyan W. Dilthey mondja: „a középkor egész porától." (45)
A "lumen naturale" gondolat hittanitásainak, valamint filozófiai iratainak alapja. Melanchthonnál, Erasmushoz hasonlóan, univerzális teizmussal találkozunk, mely egyrészt az értelem természetes fényén /"lumen naturale"/, másrészt a népek értelmes egyetértésén /"consensus gentium"/ alapozódik. Ebből indul ki a XVIII. század deizmusa, egy általános észvallás követelése, melynek sem kinyilatkoztatásokra,

sem egyéb dogmákra nem volt szüksége. A gondolat továbbélését a XVII. - XVIII. század német jogtudósainak munkáiban is megtalálhatjuk, így Christian Thomasiusnál, Samuel Pufendorfnál, valamint a XVIII. - XIX. század fordulójának ujhumanistáinál, akik között J.G. Herdert, Goethe-t, Schillert és W.v. Humboldt-ot emlithetjük meg elsősorban. Nemcsak az iskolák, a felsőoktatás, de a német idealista filozófia a az Aufklärung fejlődése is szorosan összefonódik nevével.(46)

Élete utolsó éveit megkeseritette a "rabies theologiae", üldözték a gnesio-lutheránusok. 1560 április 19.-én halt meg. Professzortársai a "Brevis Narrati"-ban elbucsuztatják. Ez iratban nemcsak az elvesztése fölötti friss fájdalom érezhető, a sorokból kicseng az is, hogy társai - a távlat hiányában is - már fölfogták történelmi nagyságát.

A mi kutatásunk már történelmi távlatból tudja értékelni munkásságát. Alakját csak korának összetett viszonyai között lehet fölrajzolni. Nagyon fontos cselekedetei rugóinak feltárása, de vizsgálatainknak leginkább mégis arra kell irányulnia, hogy az országhatárokon tulmutató kultur- és eszmetörténeti hatását fölmérjük.

MÁSODIK FEJEZET

A NÉMETORSZÁGI FILIPPIZMUSRÓL

A XVI. század második felében a tartományi fejedelmek jelentős mértékben megszilárditották államberendezkedésüket. A fejedelmi reformáció vivmányainak biztositásáról, a tartományi uralkodó apparátus stabilizálásáról, az uralkodói szabadság törvényesitéséről volt szó.

A Habsburg univerzális monarchia spanyol és német ágra bomlott, amelyek a másodlagos viszálykodás ellenére szoros összeköttetésben maradtak. A régi egyházzal az ellenreformáció nagy szövetségét hozták létre - politikai, ideologiai, katonai és diplomáciai téren - mindenek előtt Spanyolországban. Németország tartományaiban, ahol befolyásuk a protestantizmus különféle formái által meggyengült, ugyancsak megpróbálták a katolikus hatalmi pozíciókat helyreállitani, illetve megerősiteni.

A német tartományi fejedelemségek politikai és müvelődési változásai mögött a modern nemzeti államok és a késő feudális hatalmak európai méretü szembenállása rejlik. A XVI. század második felében ez államképződmények valamelyik európai hatalmi csoporthoz csatlakoztak.

Egy születendő nemzeti állam elve, s a retrospektiv, ön-

magát történelmileg már meghaladott univerzális állam terve között a harc frontjai az un. "vallásos korszakban", elsősorban vallási alapon rajzolódtak ki. A vallási hitelvek - eredetileg osztályokhoz kötött ideologiákból - egyre növekvő mértékben állami doktrinákká fejlődtek. Nem vitás, hogy a fejedelmek között voltak vallásos, teologikus érdeklődésüek, de ez az alapvető politikai érdek szempontjából teljesen indifferens. Az uralkodói öntudat kiemelkedett az egyházi-teologikus szférából: egyéni érdekeinek keresztülviteléhez, centralizált tartományának megvédéséhez külső- és belpolitikai éleslátásra volt szükség. Rendelkezett az egyházak fölött is, és a század második felében egyre inkább felfogta ennek nagy jelentőségét, s az egyházat mindig jelentősebb mértékben állama intézményes védelmezőjének tekintette.

Az ellenreformáció politikai és katonai gyakorlata összefonódott az uj katolicizmus ideologiájával. Ennek központja Köln, az augsburgi hercegség és a bajor tartomány, majd később Bécs. E katolikus ideologia összeütközött egy pártokra szakadt, s egymás ellen is harcoló protestáns áramlattal. Ennek három fő iránya vált nyilvánvalóvá az 1561-es fejedelmi tanácson, Naumburgban:

1. Thüringiában a gnesio-lutheránusok, Flacius Illyricus vezetésével;
2. A szász választófejedelemség - a második legnagyobb tartományi állam - Auguszt fejedelem alatt egy toleráns, az idősebb Melanchthon

tanitásainak megfelelő lutheranizmust ápolt;

3. A pfalzi fejedelemségben III.Frigyes nyiltan a kálvinizmus irányába fordult. Tudatos Habsburg ellenes politikáját semmiképp sem leplezhette tovább az augsburgi vallásbéke /1555/ köntösével.

A két nagy protestáns központ - a szász és a pfalzi - szövetségeseket igyekezett szerezni a birodalom határain belül. Eközben teologiai elveiket kölcsönösen eretneknek mondták. A pfalziak távlati célja az volt, hogy a szász fejedelemséget külpolitikailag aktiv és agressziv törekvéseiknek megnyerjék. Auguszt eközben a status quo megőrzéséért, Németország fennálló erőviszonyainak megtartásáért, az augsburgi vallásbéke sebezhetetlenségéért fáradozott. Külpolitikai lépéseit nagyszámu tényező befolyásolta. Ebből kettőt konkrétan is emlitettem már: a hosszu közös határt, s a közeli török frontot. De nem léphetett fel a Habsburgok ellen a nagyszámu, rekatolizációval szimpatizáló rendek miatt sem, azonkivül Moritz bátyja háborus eladósodása is függő helyzetbe hozta. Birodalmát sikerült kibőviteni a meisseni, naumburgi és merseburgi püspökségekkel, igy az erőviszonyok minden változása komoly veszéllyel fenyegette volna megnagyobbodott államát. A lutheri teologia Melanchthon--interpretálása megfelelt az államérdekeknek, megfelelt a Melanchthon, ill. tanitványai által alkotott szentszéki és vizitációs lényeg, s a magasabb iskolák rendszere.

A szász fejedelem nem volt járatos teologiai kérdésekben. A Luther és Melanchthon közötti különbségek-

ről mitsem tudott. Tanácsosaiban, udvari prédikátoraiban, gyóntatóiban, a wittenbergi és a lipcsei professzorokban fölöttébb megbizott. 1571-ben, Drezdában, teologusaitól "gut lutherisch" véleményt kért az urvacsora magyarázatában. Nem volt képes felismerni, hogy a gnesio-lutheranizmusnak Melanchthon tanai értelmében történő, humanista inspirációju, továbbfejlesztése egy oppozició melegágyát teremtették meg. Ez ellenzékiség a Szászországból kitiltott kálvinizmus felé közeledett, igy a pfalzi fejedelemség politikai programjával is szimpatizált.

A wittenbergben müködő Melanchthon követők tulságosan magabiztosak voltak. Mind felelős posztot töltöttek be, vezetőik befolyásos állásban voltak az udvarnál. A humanista és polgárias törekvések a fejedelem támogatását is élvezték.

Csak a legfontosabb neveket emlitem ebből az időből: Caspar Peucer, Melanchthon veje, a fejedelem orvosa volt, az egyetemen pedig a matematika és a medicina tanára; dr. Craco titkos tanácsos, Christian Schütz prédikátor a drezdai udvarnál, mig Johan Stössel pirnai szuperintendáns volt.

A wittenbergi teologusok 1571. január 1.-én - - névtelenül - kibocsájtottak egy melanchthoni gondolatokon nyugvó katekizmust. Ezzel a tetőpontra hágott konfliktusuk a flaciánusokkal. (1)

A katekizmus megirásának oka - irják a bevezetésben - az, hogy a tanitásban mindeddig nem volt egység; egyesek ennek,

mások amannak a katekizmusnak szolgáltak.
A katekizmust segédkönyvnek tervezték a latiniskolák számára, hogy megkönnyitse Luther "Catechismus minor"-járól Melanchthon "Examen ordinandorum"-jára való átmenetet.
A téziseket csaknem kizárólag ez utóbbira támaszkodva állitják össze, sőt, az urvacsora interpretálását egyenesen szószerint átveszik. Krisztus személyét az ubiquitással épp ellentétesen magyarázzák: teste az égben térben határolt!(2)
A flaciánusoktól legott érkezik a válasz, /"Warnung von dem unreinen und sakramentirischen Katechismo etlicher zu Wittenberg. Durch die Theologen zu Jena. Gedruckt zu Jena, Anno 1571."/ amelyben a katekizmusnak különösen 5 hamisitványát emelik ki. Meghamisitják a keresztelőről szóló tanitást, az urvacsoratant /ahol Luthertől elrugaszkodva Kálvin és Beza véleményéhez közelitenek/, Krisztus mindenütt jelenvalóságát tagadják, elferditik az isteni törvényt, s a diszciplinákról szóló tanitást.
A katekizmus legfőbb ellenfelei a braunschweigi fejedelmen keresztül egyenesen Auguszt figyelmét akarták fölhivni a súlyos rendbontásra.

A wittenbergi katekizmus első védelmi irata 1571 május 15.-én jelenik meg. Ez élesen exponálja a filippista és a lutheri doktrinák különbözőségét. Központi kérdése az urvacsoratan, s Krisztus kettős természetének interpretálása.(3)

A fejedelem 1571. október 1o-én magyarázatot kér. A szász filippisták helyzetét nehezitette, hogy katekiz-

musukat a heidelbergiek ugy ünnepelték, mint amely megegyezik az ő alapvetésükkel. A herceg éberen reagált erre, s már megbánta átmeneti engedékenységét a pfalzi politikával. Csak másodszorra, hamis magyarázattal sikerült megcsalni a katekizmus ügyében.

Ebben a légkörben jutott az ortodoxok kezébe Stösselnek Schützhez irott egyik levele. Az elfogott iratban arról volt szó, amiről a filippisták egyre nyiltabban beszéltek: gunyolódtak luther urvacsora interpretálásán, jelentősebb kálvinistákat dicsértek, nem titkolták szimpátiájukat a harcoló hugenották s a németalföldiek iránt.
A herceg politikájának szabotálását látta e véleményekben.
Melanchthon valaha igen tisztelt tanitványai felségárulókká lettek. Sorozatos házkutatással, börtönnel, kinzással, számkivetéssel válaszolt.
Kinyomozzák, s letartóztatják a wittenbergi katekizmus védiratának szerzőjét, börtönbe vetik Stösselt /aki rabságban hal meg/, Schütz 13 évet kap, Peucert halálra itélik 1574 májusában, (később 12 évi börtönre változtatják büntetését), dr. Craco pedig meghal a kinzások következtében.
A leleplezés évében, 1574-ben, több wittenbergi professzor elveszti állását. Caspar Cruciger, Heinrich Möller, Erasmus Rüdiger, Fridrich Widebram /aki végül János Kázmér meghivására Heidelbergbe megy/ és Christop Pezel közül egy sem tér vissza később a wittenbergi egyetemre.

A birodalom császára ebben az időben adta vissza

a látogatást Drezdában.
Előtte egy alázatos fejedelem állott.
A szász tartományi fejedelemség Habsburg jóakaratnak örvendett.

1574-től ujra megszaporodtak a templomi vizitációk Szászországban. Ezek nemcsak az egyházi ceremóniák összevisszaságát, hanem a prédikátorok ijesztő tudatlanságát is kideritették. Uj, pontosan körvonalazott egységes hitvallásra volt szükség. 1576-ban, fejedelmi parancsra, bizottság ül össze ennek kidolgozására. Az 1577-ben megjelent egységesitő hitvallás - a "Formula Concordiae" - igen méltatlanul bánt Melanchthon/s követőivel, mind a "Corpus doctrianae"-t, mind a "Variata"-t elveti.
158o junius 25-én jelenik meg a Konkordia-könyv. Ez a "Formula Concordiae"-n kivül a 3 ókeresztény szimbólumot, az 153o-ból származó "Confessio Augustana"-t, az Apologiát, Luther két katekizmusát és a smalkaldeni cikket tartalmazza. E könyvet, a szász fejedelemség sürgetésére, 86 birodalmi rend irta alá. Ilyen módon a német protestantizmusnak mintegy kétharmada csatlakozott a lutheri ortodoxia hitnormájához.

A szász fejedelemség politikai blokkja ellen lépett fel 1561-től a Pfalz vezetése alatt álló tábor. Törekvéseikben a kálvinizmusra támaszkodtak; a tudatos Habsburg-ellenes politika következtében egyre szorosabb kapcsolatot alakitottak ki Kelet-Europa népeivel is. A választófejedelem Anglia, Franciaország, Svájc, Németalföld, Magyar-

ország, Csehország, Lengyelország evangélikusai felé fordult. Különösen angliai Erzsébet pártfogására számitott, aki Spanyolország és a pápaság elleni harcában az angol polgárságot maga köré gyüjtötte, 1577-ben pedig Hessenben és Pfalzban szövetségest keresett.
János Kázmér pfalzi fejedelem 1567-ben Condé alatt a hugenotta seregekhez csatlakozott; a következő évben jelentős pénzsegéllyel támogatta Orániai Vilmost.

A gyakorlati teologia dogmáinak változásai szoros összefüggésben állottak a politikai, katonai törekvésekkel. A fejedelmek külön rendszabályok sokaságával azon igyekeztek, hogy tartományukat centralizálják, modernizálják, és fennmaradásuk érdekében hatalmas szövetségesekkel létesitsenek kapcsolatot. Eközben az egyetemeken, főiskolákon, az udvarban és a birodalmi apparátusban működő hivatalnokok széles rétegeire kellett támaszkodniuk. A néptömegek viszont közömbössé váltak a változtatások iránt: a teologiai viszálykodásokba, a mindig ujabb rendeletek betartásába nyilvánvalóan belefáradtak már. Nassauban például erőszakkal kellett kényszeriteni a tömegeket a reformált urvacsora ünnepségen való részvételre.(4)

A 30 éves háboruig több német tartomány és birodalmi grófság orientálódott az aktiv politikai program felé. A protestantizmus radikalizálódása játszódott le a rajnai- és felsőpfalzban, Anhaltban, Hessen-Nassauban, a brémai, solmsi, holsteini grófságokban, sőt, Liegnitzben és Briegben is.

SZEGED

A felülről bevezetett rendszabályokkal Auguszt nem tudott egyértelmü győzelmet elérni. 1584-ben előirta utódjának, I.Keresztélynek, hogy az ő politikai irányvonalához tartsa magát. Az 1586-ban trónra lépő uj fejedelem mellé mentorként adta dr. Nikolaus Krell titkos tanácsost, akinek neve szorosan összefonódott a szászországi reformtörekvésekkel. Krell tanácsos hamarosan akarata szerint befolyásolta az ifju uralkodót, s rövidesen egyeduralkodó kancellár lett. A birodalom gépezetét müvelt, a polgári érdekeket védő államférfiak irányitották. Andreas Paull, a fejedelemnek ugyancsak nagy befolyásu titkos tanácsosa, Melanchthon tanitványa, s eszméinek követője volt.(5)
I. Keresztély uralkodásának elején már megszüntették a hivatali várományosoknak azt a kötelezettségét, hogy a Konkordia-könyvet aláirják. Uj müvelődéspolitikájuk szerint az egyetemeken számos fiatal erőt alkalmaztak. Wittenbergből szisztematikusan eltávolitották az ortodox lutheránus professzorokat. Az egyházi apparátusban abbamaradtak a rendszeres vizitációk. Ezzel egyidőben feloszlatták a drezdai legfelső egyháztanácsot. Az egyház ellenállását igyekeztek megtörni azzal, hogy Wittenbergben, Meissenben és Lipcsében egyenrangu konzisztóriumokat alapitottak, amelyek hatókörét a házassági és lelki ügyekre korlátozták. Az iskolai tananyag teologizálása ellen a humanista tudományok behatóbb müvelését irták elő; a vallásos oktatás a protestantizmus néhány alapvető müvének ismertetésére korlátozódott.

Krell kancellár diplomáciai uton szorosabb szálakat kötött a reformáció radikálisabb táborával. Hamarosan János Kázmérral is tárgyalt. A polgári törekvések antiortodox küzdelmekben jelentkeztek. 1591 tavaszán a lipcsei vásáron letartóztatnak egy könyvkereskedőt, majd 5 hónapi börtönre itélik, mert lutheránus teologusoknak kálvinizmus elleni iratait akarta terjeszteni.

A pfalzi nemesi rend totális oppozicióval válaszolt a fejedelem bel- és külpolitikai lépéseire. Fenyegetve érezte magát az uralkodó s a polgárság szövetségétől, gyülölete fokozódott az uj személypolitika, s az egyházi kegyuri jogait ért támadások miatt. I.Keresztély halála után /1591. szeptember/ összeomlik a Krell és segitői által kidolgozott politikai szisztéma; a nemesi rendek kikényszeritik a kancellár letartóztatását. A Melanchthon követők ujra kikerülnek a kormányzásból. Krell kancellárt - tiz éves hosszu pör után - 1601 október 9-én a drezdai piactéren lefejezik. Itéletében ez állt: Megszegte Krisztus és I.Keresztély választófejedelem iránti hüségét, lelkeket mérgező kálvinizmust vezetett be titkon az országba. A pallosra rávésették: "Cave Calviniane!", a hóhér pedig igy kiáltott az egybegyült tömegnek: "Ördögi cimboráinak jó lesz magukra vigyázni, mert itt nem kimélünk senkit!"

1591-től kezdve a maradék Melanchthon-követők védekezésbe kényszerültek. Sem az udvar, sem a tömegek bizalmát nem élvezték többé. Az egyetemen a lutheránus ortodoxia

hittételeit tanitották, a kultura és politika ujabb változáson ment keresztül. A filippizmus háttérbe szoritásával azonban nem szünt meg hatása, s a polgárság körében nem szünt meg az uj müvelődési törekvések befogadása.
A heidelbergi, herborni, marburgi, altdorfi és rostocki reformált egyetemekről az akkor leghaladóbb tudományos ismeretek megtalálták az utat a német társadalomba. A Franciaországból, Németalföldről és Angliából közvetitett eszmék történelmi hatását végül is a német korai polgári forradalomban mérhetjük le. A filippizmus tanitásai a kor bonyolult viszonyai között nem tudták még politikai ütőerejüket kifejleszteni, de a polgárságnak olyan ösztönzéseket adtak, amelyek perspektivikusan a jövőbeli, harcoló burzsoázia ideologiájához vezettek.

HARMADIK FEJEZET

A FILIPPIZMUS MAGYARORSZÁGI JELENTKEZÉSE

1. A szepességi reformáció

A szoros németföldi kapcsolatokkal rendelkező Szepességben hamar gyökeret ver a lutheri tanitás.(1) A huszas évek elején már több idevaló diák látogatja a wittenbergi egyetem foglalkozásait. Az eszme térhóditását nem akadályozhatja meg az az erélyes hangu, 1524-ben kelt, rendelet sem, amely az uj tan követőit örök átokkal, börtönnel, minden ingó és ingatlan vagyonuk elkobzásával fenyegeti.

A szepességi reformáció korai történetében az egyik legnagyobb hatásu hittérito Leudischer György volt. Késmárk akkori urának, Lasky Jeromosnak pártfogása alatt állott. Ennek meghivására kerül a városba,(2) ahol gyülekezete előtt kifejti a reformáció lényegét. Elképzeléseit leginkább közvetett tanuságu adatok bizonyitják csak, annyi azonban bizonyos, hogy eltörli a fülbegyónást, a misét, nem ismeri el a pápát, megszegi a böjtöt, s ami számunkra most hallatlanul izgalmas, tagadja Krisztus testének az urvacsorában való jelenlétét. Radikális fellépésével kortársai előtt gyakran esett anabap-

tista gyanuba, és helvét szimpatizációval is megvádolják. Joggal.(3) Az urvacsora interpretálása döntő kérdés a felekezetek szakadásában. Leudischer György pedig egyértelmüen állást foglal a lutheri misztikus magyarázattal szemben. Ezt aligha tulajdonithatjuk ekkor Melanchthon hatásának. A 30-as évek elején, közepén Melanchthon eltérései még nem váltak nyilvánvalóvá. Megkockáztathatjuk a feltevést: elképzelhető, hogy a helvét tanok deformált szepességi jelentkezését az eddiginél lényegesen korábbi időre kell tennünk. Leudischer György reformáló törekvései heterogén elképzelésekből álltak össze. A wittenbergi nézeteket kiegészitette az urvacsora radikálisabb interpretációjával, ami Zwingi ismeretére céloz.(4)

Szepességi müködése alatt Leudischer igen sok üldöztetésnek volt kitéve. Prédikátor társai sárkánynak nevezik, s gyülekezetik előtt nem kimélik hirnevét. Lasky Jeromos pártfogása alatt azonban aránylag védetten müködhetett. Ismeretes, hogy a prédikátorok alkalmazásába kizárólagos beleszólási joguk volt a vár- és földesuraknak, igy a gyülekezet előtt hirdetett nézetek találkoztak az ő elképzeléseikkel is. A későbbi helyi hitviták központjai egy-egy főur udvarában alakultak ki, az eszmék kiterjedése számára meghatározó volt a patrónusok pártállása.

Lasky Jeromos életében Leudischer sem hagyta el a Szepességet. Pártfogója halála után /1541/ a trónviszályok idején többször gazdát cserélő Késmárk kikerül Szapolyai János kezéből, a fordulattal a helvét orientációju reformátornak

is el kell hagynia a várost.

2. Művelődési és hittani törekvések

Leudischer távozása után Sommer János érkezik Késmárkra. A wittenbergi egyetem szellemét hozza magával: két évet tölt ott tanulással. Késmárkon iskolamesterként dolgozik, Melanchthon pedagógiai elképzeléseit igyekszik alkalmazni a helyi viszonyokra. Ehhez legelső feladatként az iskola szervezeti reformját kellett végrehajtani. Sommer János nem vállalkozik erre: Lőcsére távozik hamarosan, onnan pedig prédikátorként tér vissza Késmárkra.

Az iskola szervezeti reformja Stöckel Lénárd nevéhez kötődik. Stöckel nyolc évig tartózkodott wittenbergi mesterei, főként Melanchthon, környezetében. Későbbi hivatali működése nyomán európai hírnévre tett szert, 1539-ben hazatér szülővárosába, Bártfára, s azonnal hozzákezd a városi iskola átszervezéséhez. Példája Melanchthon pedagógiája volt, 1540-től pontosan eszerint vezeti a bártfai iskolát. (5) Stöckel Lénárd legnagyobbra becsült mesterével, Melanchthonnal, haláláig élénk levelezésben állott. /Mindketten ugyanazon évben halnak meg./ Már odakint, de hazatérte után is, azon fáradozott, hogy felkeltse Melanchthon érdeklődését a magyarországi politikai és kulturális viszonyok iránt. (6)

A bártfai iskola reformja nagyon lényeges a késmárki

liceum szempontjából is. Stöckel Lénárd 1555 második felében - hivatalában ért bántalmazások miatt - otthagyja szülővárosát, és Késmárkon vállal rektori állást. Pedagógiai reformatervei semmiképp nem voltak ismeretlenek itt, jóllehet a késmárki oktatás még nem volt hivatalosan is átszervezve. Késmárkra érkezve Stöckel korábbi elvei szerint oktatott, itt is megkezdve iskolareformjának bevezetését. Nem tudta azonban teljesen megvalósitani, mert a bártfai tanács visszahivja, s bár eközben ismételt meghivást kap Boroszlóba és Kassára is, 1556-ban visszatér szülővárosába.
A megkezdett munka befejezésére ez év junius 24-én Késmárkra hivják Stöckel egy kiváló tanitványát, Simon Gergelt.
A most már minden részletében kidolgozott iskolarendszer 1596-ig marad változatlanul érvényben.

Stöckel Lénárd hazai tevékenysége nemcsak pedagógiai téren volt maradandó, fontos része volt a szepességi városok hivatalos vallási meggyőződésének kialakitásában is. Ennek fölvázolása előtt azonban vessünk egy pillantást a korabeli vallási konglomerátumra.

1548-ban az országgyülés törvényt hozott az anabaptisták és a szakramentariusok ellen. A törvény 11. cikkelye szerint az ilyenek - ha még az ország területén vannak - - számüzetnek, s határainkon többé be nem jöhetnek. A törvénycikk betartásának ellenőrzésére, királyi rendelet szerint, bizottságok járták be az országot. Hogy a felvidéki öt szabad királyi város - Kassa, Lőcse, Bártfa, Eperjes és Kisszeben -

a további zaklatásokat megelőzze, s magát igazolja a király képviselői előtt, hivatalos hitvallást nyujt be a bizottságnak. A husz cikkből álló, határozott lutheri szellemben készült "pentapolitana Confessio"-t Stöckel Lénárd állitotta össze. Erősen támadja benne az anabaptistákat, elzárkózik a helvét jellegü tanoktól is. A leginkább kérdéses tételekben Luther ortodoxiáját juttatja érvényre. A X. fejezetben igy ir: "Az urvacsorával élők veszik Krisztus valóságos testét és vérét . . ."

A "pentapolitana confessio" nagy engedményeket tesz a másik egyház, a katolikusok felfogásának. Határozott ortodoxiájával viszont elérte, hogy az 5 szabad királyi város hosszu időre megelőzi a háborgatásokat.

Stöckel "confessio"-jának visszhangja nem volt egyértelmü. Különösen két, wittenbergből nemrég hazatért, lelkésszel volt éles szóbeli vitája. Stancarus Ferenc volt az egyik, aki teologiai kérdésekben magával Melanchthonnal is vitázott; Stöckel hitvallásában Krisztus emberi természetéről szóló tant kárhoztatta. A másik vitázó Lauterwald Mátyás volt, aki 1553 őszén érkezett Wittenbergből Eperjesre, s a következő évben máris szembe került az 5 sz. királyi város hitvallásával. A vita résztvevői végülis kikérték a wittenbergi egyetem hittudósainak véleményét. Ezek - élükön Melanchthonnal - elmarasztalták az egységesitő hitvallás ellen szólók tételeit.

A "pentapolitana confessio"-hoz tartozó 5 várost leszámitva a szepességi területnek ezidőben még nincs sem ál-

talánosan, sem hivatalosan elfogadott hitvallása. Stöckel munkájának megjelenése után leginkább ez szolgált követendő elvnek a környező területeken.

Az egyöntetü, hivatalos szepességi hitvallás bevezetéséért legkorábban Bornemissza Gergely fáradozik, szepesi prépostságának elején. Törekvései nyomán 1568 december 14-én Serpilius Lőrinc szepesbélai lelkész - 1564 és 69 között a 24 városi egyházmegye esperese - megbizást adott Magander Bálint iglói, és Opsopoeus /Koch/ Cirják szepesváraljai lelkészeknek a szepesi egységes evangélikus hitvallás kidolgozására. A megbizott lelkészek 1569 október 26-án mutatják be munkájukat, amely az egyházmegyében ezután irányadó és meghatározó hitvallás lett. Az összeállitás az ágostai hitelvek "invariata" szövegének kivonata, s igy jórészt a "pentapolitana confessio" szerint is készült. Tartalmilag a legkevésbé önálló alkotás /összevetve a pentapolitana s a hétbányavárosi confessioval/, még az "invariata" kiadásnál is nagyobb engedményeket tesz a régi egyháznak. Éppen a legvitatottabb kérdésben, az urvacsora magyarázatában, alkotói szinte az engedékenység legvégső határáig elmennek.

A "Confessio Scepusiana" ugyancsak nem talált egyértelmü, helyeslő visszhangra. A szemben álló felek között évtizedekig tartó vita robbant ki. A "teologizált" viszálykodásokban, sejthetjük, nemcsak a gyakorlati teologia dogmáiról volt szó. Ezt bizonyitja a táborok területi megoszlása is. A hivatalos ortodoxiát enyhiteni akarók, a racionálisabb müvelődési és

kulturális programmal föllépők központja a gazdag polgárból lett főur, Thököli Sebestyén késmárki udvarában alakult ki. A másik tábor vezéregyénisége Gradeczi Horváth Gergely lett, aki 1581-ben tér haza 6 évig tartó külföldi tanulmányutjáról. Páduában, Strassburgban, Bázelban, Genfben és Drezdában tanul, hazatérve apjának I.Ferdinándtól kapott szepességi birtokán, Nagyőrön telepszik le.

Thököli Sebestyén 1583-ban, hosszas huzavona után (7) költözhet csak be a késmárki várba. Meghivására hazajön a korabeli szellemi élet egy kimagasló képviselője, Ambrosius Lám Sebestyén is, aki még 1580-ban elhagyta Késmárkot. Ebben az évben ugyanis határozott kisérletek történtek a "Formula Concordiae" bevezetésére. Késmárk ura ekkor Ruber János főkapitány volt, aki merev lutheranizmusához és politikai pártállásához hiven melegen pártfogolta e törekvéseket. Ambrosius Lám az irat aláirása elől Eperjesre megy, mert a sárosmegyei felekezetek elutasitották a hitnorma szellemét. A város azonban ugyancsak aláirta az un. "ötvárosi hitvallást", és ennek szellemében itt is igyekeznek elfogadtatni a "Formula Concordiae"-t. Ambrosius Lám szembefordul e törekvésekkel, az 1583 nyarán tartott zsinaton nyiltan visszautasitja az irat tételeit.
Ilyen előzmények után kapja Thököli Sebestyén meghivását.

A "Formula Concordiae" hazai bevezetésének kisérletei nyomán - Thököli Sebestyén és Horváth Gergely letelepedésével egyidőben - szünni nem akaró polémia kezdődött

a Szepességben.[8]

Azbutókor alapos vizsgálódása előtt kiderül, hogy e viszálykodás egyáltalán nem független a németországi összeütközésektől. Melanchthon követőinek, a filippistáknak, s az ortodox lutheri irányzat képviselőinek "teologizált" politikai és ideologiai ellentéte a XVI. század utolsó harmadában éleződik ki leginkább Németország egyes vidékein. Az ezzel összefüggő hazai törekvések - a társadalmi-gazdasági alakulat sajátosságainak megfelelően eltérő alapon s deformáltan - ugyancsak jól figyelemmel kisérhetők.

A filippizmus magyarországi hatástörténetének vizsgála közben egyetlen életpályát emelek ki sulypontozottan, a kétségtelenül nagy hatásu, de vitatott emlékezetü Thoraconymus Mátyását.

3. Thoraconymus Mátyás hazai müködése[9]

a./ Származása, tanulmányai

Wittenbergben tanult, a szászországi filippizmusnak akkor még zavartalan központjában.[10] Az egyetem matrikulájában 1569 november 7-i dátummal áll neve s városa: "Matt[hias] Thoraconymus, vulgo Kabát dictus, patria Brisnensis".[11] Ez az egyetlen hiteles adat mindmáig, melyből származására is következtethetünk. Breznóbányai volt, szlovák születésü. Ez utóbbit nevének görög forditása is jelzi. A Thoraconymus név ugyanis, miként a wittenbergi

"Philippus Magister" névhasználata, görög fordítás. Igy részint a görög szó jelentéséből: " θωραξ " 1.,mellkas' 2.,mellvért' - másrészt az immatrikuláció szövegéből: ". . . vulgo Kabát dictus . . . " következtethetünk családnevének eredetére. Valószinü, hogy a Thoraconymus a köntöst és mellényt jelentő szlovák ,kabát' szó görögösitése. Igy az "általában Kabátnak hivott ifju" szlovák családban születhetett. Mindezt megerősiti, hogy a wittenbergi magyar bursában sem szerepel; kétségtelenül kiválóan beszélt magyarul - ezt később saját szövegein tanulmányozhatjuk - neve mellé mégsem irt "ungarus" megkülönböztetést.
Nem vitás, hogy hazai müködésének értékelését ezek a tényezők még izgalmasabbá teszik, hiszen Thoraconymus Mátyás a magyar müvelődés és kultura történetének kiemelkedő alakja.

b./ Bártfa és Késmárk. Az "előzetés" legendája

Wittenbergből 157o őszén érkezik vissza hazájába. Itt a Stöckel Lénárd iskolai és hittani nézeteinek megnyert Bártfára kerül az akkori refktor, Faber Tamás mellé. Innen hamarosan eltávozik azonban, fél év mulva, 1571 májusában, már a késmárki iskola élén találjuk. Gyors távozását hiba volna nézetkülönbséggel magyarázni. A bártfai rektor később harcosan, irásban is kiáll az

ubiquitas eszméje mellett, ám nem is jelzi, de nem is indokolja semmi, hogy ezidőben már vitái lettek volna tanártársával.

Az épp megüresedő késmárki rektori állásba a város tanácsa minden bizonnyal Bártfáról kért alkalmas, megbitható, jó felkészültségü tanerőt. Köztudott, hogy Bártfa iskolájához Stöckel óta szoros szálak fűzték a késmárki iskolát. Thoraconymus Mátyás nem a rektor hittani nézetei miatt távozott, mint az kettejük későbbi vitairatait ismerve föltételezhető lenne. Késmárk ekkor /1570-től/ a mereven lutheránus beállitottságu Kuber János felsőmagyarországi kapitány kezén volt, és ismerve egy-egy "városbiró" főur vallás- és müvelődés-meghatározó jogát, semmiképp sem járult volna hozzá egy nézeteivel ellentétes tanokat valló iskolamester alkalmazásába.

Thoraconymus Mátyás Késmárkon - hasonlóan Stöckel óta itt müködő elődeihez - Melanchthon pedagógiai módszereit követi. Autorolvasást vezet, tanit görög és latin nyelvtant, dialektikát, retorikát és mennyiségtant.

Távozásának idejéről és körülményeiről nem rendelkezünk megbizható korabeli adatokkal. (12) Praetorius Dávid (13) megállapitása tünik a legkorábbinak. Szerinte Thoraconymus 1572 - 1574 között az iskola rektora, de hivatalából s a városból Sommer György elüzi.

Vitájuk hevében később ugyancsak elüzetésről beszél

hajdani tanitója, Eberhard Mátyás: "Mért üzött Kézsmárk el s Kassai iskola téged? Hogy be ne szennyezhesd majd te a gyermeki diszt."(14)

Azt gondolhatnánk tehát, hogy Késmárkon valóban összeütközésbe került a város elöljáróival. Ismerünk azonban olyan egykoru - közvetett tanuságu, de hiteles - dokumentumokat, melyek mind a jelzett időpontot, mind a távozás ilyen kényszerü körülményeit kérdésessé teszik. Thoraconymus egyik tanitványa, a már emlitett Ambrosius Lám Sebestyén, külorazági peregrinatióra indul Késmárkról. 1575 junius 4-én iratkozik be a wittenbergi akadémiára. Ajánlólevelét az iskola rektora, maga Thoraconymus Mátyás keltezte 1575 május 5-én. A késmárki diák Ruber János császári tanácsos pártfogását élvezi külföldön. Hazatérve, 1577 április elején, Késmárkra kerül, ahol még hajdani tanitója a rektor. Thoraconymus Mátyás csak hónapokkal ezután hagyja el az iskolát.

Távoztának körülményeit kassai források vizsgálatával igyekszem megvilágitani.

c./ A kassai iskolánál

A wittenbergi akadémia által Kassára küldött "nagy tudományu", görögöt is tanitó rektor, Breslak Márton, három éves müködés után 1577 december 30-án mond le. Az ő utóda itt a következő év legelején Thoraconymus Mátyás.

Bizonyosan Késmárkról hivta meg őt a Kassai tanács - - feltétlenül Ruber beleegyezésével - iskolájuk élére, ahol már eddig sem alkalmaztak mást, csak elismerten nagy tudományu, kiváló felkészültségü és főként feddhetetlen hirü tanitót. Késmárkról való"elüzetésének" semmi határozott bizonyitéka nincs, munkáiban sem utal erre később. Enyhén szólva is valószinütlen, hogy az előző rektoreságában esetleg széthuzással vádolt, innen "elüzött" Thoraconymust Ruber tudtával meghivhatnák Kassára, a városi iskola élére, az ifjuság nevelésére. A rektori állás megüresedése idején a főkapitánynak is tetsző pedagógus szakember hirében állott. (15)

A kassai iskola vezetését 1578 január első felében veszi át. Egy évnél tovább azonban nem dolgozik itt. Mi volt az oka lemondásának?

Néhány hónappal Thoraconymus hivatalba lépése előtt az eltávozott Fröhlich Tamás helyére - Ruber ajánlására - Gogreff Mentot hivják meg a német prédikátori tisztség ellátására. Ausztriából érkezik Kassára, s harcos hitvitázó multra tekint már ekkor vissza. 157o körül éles vitába keveredik az urvacsora kérdéséről. Egyik iratának előszavát Selnecerrel, a helvét tanok tekintélyes ellenfelével iratja. Kassán dolgozva a lutheri ortodoxia erőszakos védelmezője lesz.

A rektor s a német prédikátor nehezen férnek meg egymással. 1578 október 2-án az iskola alkalmazottai, Thoraconymus és a két collaborator, panaszt tesznek Gogreff ellen, mert ez őket gyülekezete előtt

a szentirás és a szentségek, valamint az egyházi szertartások megvetőinek nevezi. Gogreff Mento védekezése - vagy inkább vádja - az, hogy az iskolamester vonakodott az ő hétköznapi prédikációin részt venni. Ellenfeleit az október 2-i és december 3-i tanácsülések jegyzőkönyvei szerint "szakramentárlusoknak" is nevezi. Viszont ezt nemhogy kellőképpen, de egyáltalán nem tudja bizonyitani.

Thoraconymus Mátyás, hogy az állandósuló veszekedéstől távol tartsa magát, október 2-án maga és segédei /Kecskeméti Albert, Melczer Jakab/ részére távozási engedélyt kér, s egyuttal vádjai igazának bizonyitására szólitja fel Gogreff Mentot. A tanács azonban az egy esztendő lejárta előtt sem a rektor, sem a német prédikátor szerződését nem bontja fel. Ezután viszont mindketten elhagyják hivatalukat.

Ruber főkapitány 1579 tavaszán magához veszi Gogreff Mentot udvari prédikátornak. Pártfogója védelme alatt ez azonnal nyilt vitákba bocsájtkozik a lutheri ortodoxia védelmében.(16)

Thoraconymus Mátyás ezidőben - működésének zavartalanabb környezetet keresve - már nincs a kassai iskolánál.

d./ Sátoraljaujhely. "Panaszolkodási nemes Laztochi Nemes Szemeliek ellen"

Rektori állását föladva prédikátorként dolgozik Ujhelyen. Januárban hagyja ott Kassát, e hó 21-én

azonban még benyujtja hitvallását Rubernak, s egyben felhivja az akkor szolgálati idejének épp utolsó heteit töltő Gogreff Mentot annak nyilvános, gyülekezet előtti bemutatására.

Az ujhelyi prédikátorságot sürgető kényszerüségből kell elvállalnia. Csaknem 16 esztendős hazai müködése során csak e szük hat hónapot töltötte prédikátori tisztségben, másfél évtizeden át az ifjuság nevelésére és tanitására forditotta minden energiáját.

Kassáról eltávozott Gogreff Mento gyanakvó kötekedései miatt, de Ujhelyen lakva sem volt nyugalma. "Papi meltosagat" durva háborgatásokkal rontották. Bizonyság erre "Wyhelben Szent Iwan hauan: 1579"-ben fogalmazott tiz panasza. Ezekben az őt, házát, birtokait és gyülekezetét ért gorombaságokról panaszkodik. (17) Hét ember neve szerepel ismételten a vádakban, azoké, kik hol különféle kiagyalt bosszantással, hol javaira erőszakkal rátámadva megkeseritették lelkészi müködését. A tiz közül álljon itt öt jellemző panasza példának:

"<u>Első Panasz Laztochi Mihal ellen.</u> Vizkerezt vtan ualo első uasarnapon Mikor az kerezthinek az Istennek hazaban, az Istennek igeire giültek, az templom es az cintherem tele leuen, az Cassai had es ott leuen, Laztochi Mihal azt miuelte, hogy egy Rakottiasi embert Nagy Estuant az praedicalo szek előt terdeplettet, mykor megh az praedicatiot el nem uegeztem, egy ciakannal az

földre le uerte es uerbe araztotta. Ha miuelhette ő az Istennek házában ezt, es az Szent gülekezetben az en papi meltosagom ellen uagy nem keg: lassa . . .

Harmadik Panasz. Laztochi Peter Husuet napian, az Istennek hazaban az szent gülekezetben, Holot Judasrol, mint Christus arotatoiarol emlekezem /itt kiszakadva/ az predicallo szegben Istennek szekiben aluan, nagy fel szoual es torokkal, hogy Az Curua aniad az ugymond. - Azert az Istennek hazat, az szent gülekezetet, es papi meltosagomat, es hiremet neuemet, hogy illien szidalommal illette, ezt lassa megh keg: . . .

Ötödik Panasz. Nagy Balint, Laztochi Peter, Laztochi Lorinch, Putnoky Jánossal hazamra iottenek, pirongottenak. Söth Lasztochi Lorinch Nagy Balintual hazamot hiremnel kwl akaratomnal kwl megh kerestek es raitam hatalmasol hazamon minden kissebbseget chelekettenek. - -Ennek es törueniet varom keg. . . .

Hatodik /kiszakadva/ Putnoky Janos Szent /György/ napon hazamra iött, hazamon illien szidalmat wtött feiemhez, hogy nem Jambor es nem igaz Pap uagiok, hanem katona. - Ennek töruennet varom keg: . . .

Hetedik Panasz. Nagy Balint masodik Vasarnapon Husvet utan illien kissebseget es hatalmat chelekedet hazamon, hogy Gazdam aszont hazamhoz Wyhelben keuetuen rakatot uolt fel sakokban felezetet louimnak. Nagy Balint az sakokat kochimon, oduaromon, az ö odvararol latvan,

raita futamot kochimra es kochimon az sakokot mint fel forgatta. Illien nagy kwssebseget es hatalmat chelekedet mind magamon, mind felesegemen. - Ennek es törueneit varom keg. . . . "

Panaszolkodásainak kiváltó okai arra engednek következtetni, hogy a racionálisabban prédikáló Thoraconymus Mátyás ellen a "Cassai had"-nak sikerült nékányakat felingerelni.

A mindeddig gondosan tanitó, a vitákat kerülő Thoraconymus Ujhelyre érve vitába bocsátkozik hajdani tanitójával, az akkor selmecbányai lelkész Eberhard Mátyással. A vitatott tételeket csak ez utóbbi válasziratából ismerhetjük meg. Eszerint Thoraconymus elferditi az utolsó vacsoráról szóló tanitást, eltávolitja a szentségből Krisztus testét és vérét. Két Krisztust állit - vádolja Eberhard - egyet, ki az égben van, s egy másikat, mindenütt jelenlevőt. Thoraconymus Mátyás ujabb iratban védelmezi állitása igazát, s az 1579 első negyedében megkezdett vitatkozást - változó partnerekkel - haláláig folytatja immár.

e./ Sárospataki működése és az Ortographia

1579 juliusától a sárospataki kollégiumban tanit. Eberhardhoz cimzett válsziratát már itt fejezi be. A kálvini "in promissione per fidem" gondolattal válaszol. A kenyér és a bor vétele - magyarázza - Krisztus-

sal való egyesülés, de csak a hit által. Hit nélkül senki sem eszi Krisztus testét, a vacsora nem használ semmit, a puszta kenyér egyedül a földi élet táplálléka. Az epilógusban olvasóihoz szól: az egyetértés hiánya azért olyan szembetünő közöttük, mert nem mindenki képes felismerni a valót, - ám istentagadó az, aki nem harcol a felismert igazság mellett.
Utóbbi szavai támpontul szolgálank cselekedetei megértéséhez. Miért csak Kassáról távozva bocsátkozik irásbeli vitatkozásba?

Bihető, hogy Sátoraljaujhelyre majd Patakra érkezve nyilt szinvallásának mintegy bizonyitása képpen áll ki harcosan a"felismert igazság"mellett.Bizonyos, hogy szepességi müködésének idején ő is - mint a hazai lutheránus területen dolgozó filippisták - - mindvégig a merev ortodox lutheri irányzat ellenzékéhez tartozott. Nyilt vitába viszont Kassáról való távoztáig egyszer sem bocsájtkozott, ám ezután azonnal vitába száll Eberhard Mátyásnak még 1576-ban megjelent munkájával. Bizonyos az is, hogy jól ismerte a szepességi ellenzékhez tartozó, a hivatalos dogmáknak ellentmondó, radikálisabb prédikátorokat. Második vitairatát éppen annak a Hortensius Bálintnak ajánlotta, ki 1581-ben határozottan tiltakozik a "Formula Concordiae" bevezetése ellen, s kit ezért az ortodox lutheránus lelkészek hamarosan eretnekséggel és szakramentarizmussal vádolnak.

A Kassáról távozni kényszerült Thoraconymusnak igen sokáig emlékezetes marad Gogreff Mento ellenségeskedése. Már Patakon tanit, mikor 1579 julius 29-én levelet intéz Kassa város tanácsához. Ebben olyan bizonyitványt kér a várostól, hogy az előző évben a rektori hivatalt Gogreff összeférhetetlensége miatt kényszerült feladni.(18)

Két okból is szüksége lehetett ez igazolásra. Részint, hogy bebizonyitsa: hitvallásában sem "Unrecht", sem "Ketzerey" nincsen, távozásának oka az, hogy "felismerte a valót", másrészt hogy a pataki előljáróságnak megmutassa: a kassai rektorságot nem tanitói kötelezettségeinek elmulasztása, vagy hanyagsága miatt kellett elhagynia.

Nem tudjuk, megkapta-e végül ezt a bizonyitványt.

1583 novemberében ujra levelet küld a kassai tanácsnak. Azt kéri, hozzák nyilvánosságra latin és német nyelven megküldött dolgozatát. Ebben ugyanis bebizonyitja, hogy nem ő az eretnek, hanem éppen Gogreff Mento, aki miatt évekkel ezelőtt állását vesztette.(19)

Fontos szereplője Patakról is a heves hitvitáknak. Az "ellenzék" központjába, Késmárkra is elutazik, 1585 julius 10-én a lutheránus tábor harcos vezérével, Gradeczi Stansith Horváth Gergellyel, szóbeli hitvitát tart a városházán.(20) Ugyanakkor irásban is folytatja a vitát. Keresi és üdvözli a hivatalos iránnyal nem béküllő, szabadabb szellemü, polgárias törekvésü elvbarátait.

1586-ban befejezett munkájának előszavában (21) igy ir Pilcz Gáspár védelmében: mihelyt a sok képtelenségről értesült, mit a kitünő, tudós és ájtatos férfiura ráfogtak, kötelességének tartotta mellette - az egyazon zászló alatt küzdő katonák módjára - sikraszállni. Élesen kikel azok ellen, akik vele és másokkal többször vitatkozva a legszörnyübb képtelenségeket álkoskodásokkal bizonyitják.

Gazdag emlékeink maradtak a hitvitázó Thoraconymusról, de pedagógiájáról keveset tudunk. Élete legnagyobb részét az ifjuság nevelésével töltötte, törekvéseit az iskolában igyekzett megvalósitani. Tanitványai jóval halála után is hálával emlékeznek meg róla. Egyik munkájának ránk maradt sorai nemcsak a kiváló pedagógust, de az alkotó tudós-tanárt is idézik. Ez a mü az Ortographia. (22) Egyik kiváló tanitványa, Ujfalvi Imre, hivatkozik rá, és hosszabb részt lemásol belőle. Az Ortographia eredeti szövegét sajnos nem tanulmányozhatjuk. Ezért kérdéses, hogy Ujfalvi szövegében mennyit tulajdonithatunk Thoraconymus tollának. Maga Ujfalvi sem jelzi ezt "Admonitiones, de ratione discendi atqve docendi in ultima seu classe" művének VII. fejezetében. A szóban forgó rész igy hangzik: ". . . Ascribam hic nonnulla verba Ortographiae Matthiae Thoraconymi, sanctae memoriae, viri doctissimi, Praeceptoris mei charissimi, et cui respublica literaria in Pannonia plurimum debet. Is regula decima non sic inquit: Vocales a consonantibus,

et consonantes a vocalibus discernendas esse, vel sensus ipse communis dictat. Nam ut aliter sonant ad aures, ipsae vocales, et aliter consonantes: ita etiam aliter eas scribi debere, ut cernendo inter legendum distingui possint, vero per quam est consentaneum; quemadmodum id in omnibus linguis usitatum esse nemini non constat. Sunt quidem apud Hebraeos sex literare, quae duplicem vim, et potestatem obtinent: verumtamen id non fit nisi puncto Dages interveniente. Cum igitur apud Latinos litera i et u, alias vocalem, alias consonantem valeant, par, et aequum est discrimen inter eas constitui. Idque cum propter necessitatem, tum etiam propter vocum quarundam differentiam; quas ut permutando: ita et scribendo inter se distingui oportet. . . "

f./ Halálának ideje (23)

Gyüjteményes kiadásba rendezett vitairatai 1587-ben kerülnek ki a bázeli nyomdából, Beregszászi Péter munkáival együtt. (24) A cimlap szerint ekkor még a "pataki gimnázium rektora", ennek azonban ez évben már sehol sincs nyoma.

Müveinek időben legkésőbb keltezett ajánlása 1586 áprilisából való. Későbbi iratáról nem tudunk. Valószinü, hogy e gyüjteményes kiadásba sem ő rendezte már müveit sajtó alá. Egykori pataki tanitványa,

Deidrich György "Hodoeporicon itineris Argentoratensis . . ." cimü munkájában /Strassburg, 1589/ hazai tanulmányi helyeinek említése közben már a multra visszatekintve beszél mind Kassai Császár Györgyről /+1586/, mind Thoraconymus Mátyásról. Irja, hogy az uj pataki rektor, Pilcz Gáspár is tanitotta még. Tekintve, hogy Deidrich 1588-ban már Strassburgban van, Thoraconymusnak jóval ezelőtt el kellett távoznia Patakról.

Tudjuk, hogy Kassai Császár 1586-ban meghal. Deidrich nem tér ki ennek leirására, a róla irott sorokban nem szerepel sem "néhai", sem "boldogult emlékezetü", vagy hasonló utalás. A két nagyhirü pataki tudóst egymás mellett emliti, s a következő sorban ezt irja: "Clarum Pimplaei lumen uterque chori".

Feltételezhető, hogy a "Hodoeporicon" irása közben Thoraconymus Mátyás sincs már az élő tanárok sorában. Ezt némileg alátámasztja az is, hogy 1586 második felében "ragályos dögvész" tizedeli meg a kollégium tanári karát. Miskolci Csulyak István latin nyelvü önéletrajzában megemlékezik arról, hogy 1586 elején Patakra megy, ahol Thoraconymus Mátyás volt akkor a rektor, tanártársa pedig Fegyverneki Izsák. Csulyak ezt irja: ". . . Patakon sem vetettem meg soká a lábam, mert Magyarországot ragályos dögvész járta be és az embereket halálba küldte. Engem hazaküldött a tanitó anyám-

hoz, de azért meghagyta, hogy szorgalmasan tanuljam Crusius görög grammatikáját. Igy hát én hazamentem, ő pedig kevéssel azután eltávozott az élők sorából". (25)

Az életkörülmények tisztázására fölsorakoztatott tények együttesen arra engednek következtetni, hogy a nagyhirü tudós és tanár, Thoraconymus Mátyás, 1586 közepén meghal. Fiatalon távozott, hisz nem sokkal léphette tul negyvenedik esztendejét. (26)

+ + +

A döntő adatok hiányában nem vállalkozhattam Thoraconymus Mátyás hazai müködésének alaposabb elemzésére. Életkörülményeinek némileg részletesebb megvilágitásával az volt a célom, hogy választ kapjunk néhány - személyét és eszméit érintő-izgalmas kérdésre. Ezek summázata igy hangzik: A szászországi filippizmus első virágzásának idején tanul Wittenbergben. Melanchthon tanainak élményével érkezik vissza hazájába, ahol tanitói állást vállal. Évekig lutheránus területen dolgozik. Vallási tételekről nem vitázik, ellenzékiségét ezidőben a melanchthoni pedagógiai elvek, müvelődési törekvések követése jelzi. Csaknem egy évtized mulva áll ki vitatkozva is a Szepesség hivatalos dogmái ellen. Későbbi hitvitázó szorgalmának közel tiz éven át semmi jelentős előzményét nem találjuk. Késmárkról nem "üzhették el" ellenzékisége miatt, ezt bizonyitja a kassai meghivás. Kassát elhagyva viszont

fáradhatatlanul dolgozik vitairatain.

Thoraconymus kutatásunk leginkább e vitairatokat helyezte előtérbe. Véleményem szerint a teologiai disputáció életművében csak epizód. Hazai működésének vizsgálatakor legalább oly nagy figyelemmel kell lennünk tanári, s ezzel összefüggő "világi" tudományos munkásságára. Hamis egyoldalusság csak a hitvitázó Thoraconymusról szólni. Alakját a filippizmus első szakaszának magyarországi hatásával együtt kell fölmérnünk.

A különböző forrásokra támaszkodó, egymástól igen eltérő adatok meglehetős homályba burkolták életutját. Sajnos tulnyomó többségben még mindig csak közvetett tanuságu bizonyitékokról tudunk, pedig cselekvése rugóinak feltárása, az ellene szóló vádak higgadt mérlegelése nagy segitséget nyujtana a filippizmus magyarországi recepciójának vizsgálatához.(27)

Z Á R S Z Ó

Dolgozatom megirásának okát és konkluzióját egyetlen mondatban igyekszem összefoglalni: Melanchthon s a német filippisták törekvéseinek jelentősége nem merül ki a gyakorlati teologia reformálásában, elképzeléseik a racionális polgári világnézet csiráit hordozzák; e mozgalom hazai recepciójának vizsgálata indokolt, nem eredményez erőszakos párhuzam állitást.

J E G Y Z E T E K

BEVEZETÉS:

1. L. Bainton, R.H.: Here I stand. A life of Martin Luther. New York, 1950.

2. Klein, Th.: Der Kampf um die zweite Reformation in Kursachsen. 1586-1591. Köln-Graz, 1962.

3. Ehhez lásd még: Manschreck, C.L.: Melanchthon. The Quiet Reformer. New York, 1958.

4. Zschäbitz, G.: Die Auswirkungen der Lehren Philipp Melanchthons auf die fürstenstaatliche Politik in der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts. /"Philipp Melanchthon - Humanist, Reformator, Praeceptor Germaniae". Berlin, 1963. 190-226./ és u.ő: Zur Problematik der sogenannten "Zweiten Reformation" in Deutschland. /Wiss.Zschr.d.Univ.Leipzig, 1965. 505-509./

5. Vö. Keserü Bálint: Ujfalvi Imre és az európai "későhumanista ellenzék". /Acta Historiae Litterarum Hungaricarum.IX. Szeged, 1969. 3-46./
A peregrinációja során Ujfalvit ért szellemi hatások közül a szerző három ellenzéki áramlatot mutat be részletes alapossággal, ugyanakkor fölhívja figyelmünket, hogy a "XVI. század vége európai szellemi életének sokkal szélesebb spektruma került Ujfalvi látókörébe, hogysem munkássága európai forrásának kérdését három kiragadott ellenzéki áramlat vázlatos bemutatásával lezártnak tekinthetnénk". /i.m. 43./

ELSŐ FEJEZET:

1. Vö. Kristeller, Paul; Renaissanceforschung und Altertumswissenschaft./Forschungen und Fortschritt, 33. 1959. 363-369./

2. Nagy vitát váltott ki Barbara Könnecker dolgozata: Wesen und Wandlung der Narrenidee im Zeitalter des Humanismus. Brant - Murner - - Erasmus. Wiesbaden, 1966. Luther irracionalizmusa - írja többek között - nemcsak közvetlen környezetét, hanem kortársai nagyrészét is hatalmába keritette. Kijelentését többen megkérdőjelezik: Melanchthonnál pl. szembetünő, hogy nemcsak Luther sola fide-jéből táplálkozik, mikor a napi cselekvésről volt szó, - tiszta, egyszerü, a rácion alapuló utmutatást követett. Ehhez lásd:
Bornkamm, Heinrich: Philipp Melanchthon. /Das Jahrhundert der Reformation. Göttingen, 1966. 55-68./ és u.ő: Humanismus und Reformation in Menschenbilde Melanchthons. u.o. 69-88.
Maurer, Wilhelm: Der junge Melanchthon. I. Humanist. Göttingen, 1967.
Az iróno egyoldaluan ragad ki idézeteket, s ezekből próbál konkluzióhoz jutni. Egyetlen versrészlet nyomán állitja Sebastian Brant-ról is, hogy értelem-optimizmusa megtört, lemondott minden cselekvésről és ismeretszerzésről. In nihilum fordul, mondja, jóllehet a vers tanulsága éppen az, hogy Brant az "ordo" helyreállitásának követelése közben ellenpéldaként rajzolja meg a korabeli "inordinatio"-t.

3. Vö. Conrady, Karl Otto: Die Erforschung der neulateinischen Literatur. Probleme und Aufgaben. /Euphorion, 49. 1955. 413-445./ és u.ő:

lateinische Dichtungstradition und deutsche Lyrik des 17. Jahrhunderts. Bonn, 1962.

4. Vö. Newald, Richard: Deutsche Literatur im Zeitalter des Humanismus. Ein Literaturbericht. /DVjs 27. 1953. 309-326./
Rupprich, Hans: Deutsche Literatur im Zeitalter des Humanismus und der Reformation. Ein Bericht. /DVjs 17. 1939. 83-133./ , és továbbra is a régebbi irodalomban tallózva:
Warburg, Aby: Die Erneuerung der heidnischen Antike. Kulturwissenschaftliche Beiträge zur Geschichte der europäischen Renaissance. 2 Bde, Leipzig - Berlin, 1932.
Curtius, Ernst Robert: Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter. Bern, 1948.
Taylor, Archer: Problems in German Literary History of the Fifteenth and Sixteenth Centuries. New York - London, 1939.
Ferguson, W.K.: The Renaissance in Historical Thrught. Five Centuries of Interpretation. Cambridge, 1948.

5. A német humanizmus kutatás irodalma bibliográfiákra is felhívja a figyelmet:
Bibliographie internationale de l'Humanisme et de la Renaissance, I: Travaux parus en 1965, Genéve 1966. Számukra nagyon jelentős még:
Schottenloher, Karl: Bibliographie zur deutschen Geschichte im Zeitalter der Glaubensspaltung. 1517 - 1585.
Igen fontos, még befejezetlen munka:
Hammer, W.: Die Melanchthonforschung im Wandel der Jahrhunderte. Ein beschreibendes Verzeichnis.
Bd.1. 1519-1799. Gütersloh /1967/ Mohn./Quellen und Forschungen zur Reformationsgeschichte.35./
Bd.2. 1800-1965. Gütersloh /1968/ Mohn./Quellen und Forschungen zur Reformationsgeschichte.36/

6. Az elhangzott előadások közül /csak néhányat emelek ki. 1965 julius 7. Pforzheim:
Schalk, Fritz: Humanitas im Romanischen,
Stupperich, Robert: Forschungsdesiderata der Melanchthon und Bucer - Forschung,
Herding, Otto: Zur Problematik humanistischer Erziehungsschriften.
1967 február 2-3: Stupperich, R.: Die Bucer - -und Melanchthon - Forschung 1965/66 in ihrem Ertrag für die Erforschung des Humanismus.

7. Ezuttal csak a szovjetunióbeli vitákra utalnék. Rutenburg, V.I. előadása váltott ki igen nagy vitát. Az előadás cime: Az olasz reneszánsz és a reneszánsz mint világjelenség./Voproszi Isztorii, 1969. 11. 93-115./ Magyar nyelven hasonló cimmel ismertetik: Századok, 1971/2. 422-425. /Folyóiratszemle./
Rutenburg a konkrét társadalmi viszonyok vizsgálatára hivja fel a figyelmet. Az oroszországi városi kultura csak középkori volt, szemben az olasz városok kapitalizálódásával. A nyugat-európai kultura befogadása továbbfejlesztette a késő középkori nemzeti kulturát.
Véleményéhez többen csatlakoznak /igy pl. A.D. Ljubinszkaja/, mig mások ellentmondanak. Ez utóbbiak közül álljon itt Lurje, Ja.Sz. véleménye: a reneszánsz egyetemes történelmi jelenség. Rutenburgnak a társadalmi-gazdasági viszonyok sajátosságaira való tulzott hivatkozása ökonomikus determinizmus.

8. Vö. Engels,F.: A német parasztháboru. /Marx--Engels Müvei, 7.köt. Bp, 1962. 319-402./
Melanchthonról: 345-46.

9. A "Philipp Melanchthon - Humanist, Reformator, Praeceptor Germaniae" /Berlin, 1963./ c. gyüjte-

ményes kötetben láthatunk ilyen próbálkozásokat, leginkább Leo Stern /azonos cimü dolgozata 1-72./ és Gerhard Zschäbitz tollából. /Gerhard Zschäbitz i.m./

10. Borzsák István rendkivül hasznos munkája csak magyar barátaira tör ki./ItK 1965, 433-446./ és u.az: Zur Frage der Rezeption Melanchthons in Ungarn. /Studien zur Geschichte der deutsch--ungarischen literarischen Beziehungen. Berlin, 1969. 52-7o./
Magyarországi kapcsolataival foglalkozik: Kovács Endre: Melanchthon und Ungarn./id.gyüjteményes kiadás, 261-269./

11. E témához lásd: Planck, A.: Melanchthon, Praeceptor Germaniae. Eine Denkschrift zur dritten Säkularfeier seines Todes. Nördlingen, 186o.
Hartfelder, K.: Philipp Melanchthon als Praeceptor Germaniae. Berlin, 1889.
Ellinger, G.: Philipp Melanchthon. Berlin, 19o2.
Engelland, H.: Melanchthon. Glauben und Handeln. München, 1931.
Stern, L.: Martin Luther und Philipp Melanchthon- - ihre ideologische Herkunft und geschichtliche leistung. Berlin, 1953.

12. Luther Spalatinhoz./De Wette, Luthers Briefe, I. 134./

13. Vö. Clemen, O.: Melanchthons Briefwechsel. Leipzig, 1926.

14. Ennek apropóján utalnék a hivatásos történészek itéletére történelemszemléletéről. Csak két ellentétes véleményt ragadok ki. Steinmetz, Max: Philipp Melanchthon über Thomas Müntzer und Nikolaus Storch

/id. gyűjteményes kiadás 138-173./ című marxista igényű munkájában vitatkozik a korábban elterjedt felfogásokkal. Jogosan. Philipp Melanchthon eszerint szenvedélyes művelője volt a történelemnek, ám nem annyira mélységének, mint átfogó ismeretének volt birtokában. Mint történész, nem a jövő úttörője, hanem egy korszak lezárója volt.
Steinmetz marxista alapu kritikája jogos a 2o. század filozófiai bázisáról visszatekintve. Ám ugyanekkor egyoldalusságot rejt magában, hiszen Melanchthon munkásságát korának sajátos gazdasági viszonyai között kell értelmeznünk. A kérdést igy megfogalmazni történelmietlen: mit kellett volna irnia? Azt kell vizsgálnunk, miért volt ilyen történelemszemlélete?
Természetesen történetiről szerepének tulzott értékelésétől is tartózkodnunk kell. Kiemelkedő szerepét hangsulyozza: Menke-Glückert: Die Geschichtsschreibung der Reformation und Gegenreformation. Bodin und die Begründung der Geschichtsmetodologie durch Bartholomeus Keckermann. Leipzig, 1912.

15. Az általa átdoogozott "Carion Krónikában" irja ezt. Chronica durch Magistrum JOHAN CARION / vleissig zusamen gezogen / meniglich nützlich zu lesen, Wittemberg, 1532. /Lapszámozás nélkül./

16. Az igen nagyszámu régebbi irodalom mellett Nagy Károly koráról lásd: Baesecke, G.: Die Karlische Renaissance und das deutsche Schrifttum. /Deutsche Vierteljahrschrift für Literaturwissenschaft und Geistesgeschichte. 23. 1949. 143-/

17. Vö. Ritter, G.: Die Neugestaltung Europas im 16. Jahrhundert. Berlin, 1950. 1o5.

18. Teljes cime: "Loci communes rerum theologicarum seu Hypotyposes theologicae". Németül 1558-ban

jelenik meg./ CR XXII. /
CR: Corpus Reformatorum ed. G. Brettschneider und H.E. Bindseil.

19. Hegler, A.: Geist und Schrift bei Sebastian Franck. Freiburg, 1892. 92.

2o. "Igen nagy veszélyben lebegünk itt"-írja egy levelében Camerariusnak. Idézi Clemen, O. 29o.

21. Fueter, E.: Geschichte der neueren Historiographie. München und Berlin, 1936. 187.

22. Az idézet Camerariushoz irott egyik leveléből való /Clemen,O. 292./ , Münzerhez való viszonyát levelein kivül lásd: "Die Histori Thome Muntzers, des anfengers der Döringischen vffrur, seer nutzlich zulesen". 1525. Hagenau bei Johann Setzer. Melanchthon minden korabeli spiritualista áramlatot szorosan összefonódottnak vélt, s együtt tette ezeket felelőssé a rablás és gyilkolás miatt. Vö. Stupperich, R.: Melanchthon und die Täufer. /Kerygma und Dogma, 3. 1957. 15o-/
A Münzer kép történetéről szóló nagyobb munka egyik fejezete: Steinmetz, Max: Philipp Melanchthon über Thomas Münzer und Nikolaus Storch./id. gyüjteményes kiadás 138-173./

23. CR XX. 645.

24. "Eyn schrifft Philippi Melanchthon . . . " 21o.

25. A humanizmus és a reformáció viszonyáról lásd: Schubert,H.v. Reformation und Humanismus./Luther-Jahrbuch, 8. 1926. 1-/
Moeller, B.: Die deutschen Humanisten und die Anfänge der Reformation. /Zschr. f. ~~Westfälische~~ Kirchengesch. 40. 1959. 46-/
Az ifju Melanchthon első éveiről Wittenbergben: Stupperich, R.: Der junge Melanchthon als Sach-

walter Luthers. /Jahrbuch des Vereins für Westfälische Kirchengeschichte. 42. 1949. 47-/
A humanizmusnak a reformációval nem bontakozott ki átfogó szövetsége a wittenbergi egyetemen."Der Humanismus wird im Dienste der neuen kirchlichen Kräfte als Magd der Theologie zur Hilfs- und Schulwissenschaft, wird zu einer Art Vorstudium in der theologischen Ausbildung." /Steinmetz, M.: Die Universität Wittenberg, und der Humanismus 15o2-1521. megjelent: 45o Jahre Martin-Luther-Universität Halla/Wittenberg. Halle. 1952. I. 134./

26. "Eyn schrifft Philippi Melanchthon . . ." 214.

27. Vö. Philipp Melanchthonis evangelische Kirchen - - und Schulordnung vom Jahre 1528. Mit einer historischen Einleitung und erläuternden Anmerkungen herausgegeben von K. Weber. Schlüchtern, 1844. 88.

28. Vö. CR XVI. 21.

29. CR XVI. 38.

3o. A "Loci communes. . ." un. harmadik szakaszában /1543-59/ pontositotta kijelentéseit, s megerősitette a mü teoretikus jellegét.
A három szakaszról lásd: Joachimsen, P.: Loci communes. Eine Untersuchung zur Geistesgeschichte des Humanismus und der Reformation./Jahrbuch der Luther Gesellschaft. VIII. 1926./

31. Vö. Feddersen, E.: Philippismus und Luthertum in Dänemark und Schleswig-Holstein. /Archiv für Reformationsgeschichte. Ergänzungsband. V.1929./

32. Hasonló véleményen van Gerhard Zschäbitz "Die Auswirkungen der Lehren Philipp Melanchthons . . ." c. id. munkájában /2o8-2o9./

Zedden, E.W. igy ir:"teologiai szempontból a filippizmus a kálvinizmus számára tört utat". /Gebhardt, B.: Handbuch der deutschen Geschichte. Stuttgart, 1955. II. 174./

33. Pedagógiájához a legtöbb anyagot lásd: Hartfelder, K.: Philipp Melanchthon, als Praeceptor Germaniae. Berlin, 1889. Monumenta Germaniae Pedagogica.

34. A szakirodalom egybehangzó véleménye, hogy az ifju Melanchthon Lutherral kialakitott szorosabb kapcsolatáig humanista volt. Vö. Die Religion in Geschichte und Gegenwart. Handwörterbuch für Theologie und Religionswissenschaft. IV. hg. von Kurt Galling. Tübingen, 1960. 834-341.

35. Vö. Cr XVI.1. ill. II. 852.

36. Paulsen, F. véleménye szerint a filozófia lenézéséből, megvetéséből Melanchthon hirtelen fordulata a tudományok züllése fölött érzett fájdalomba egyáltalán nem ujfajta orientáció. Tulajdonképpen a korabeli képzés és tudomány szidalma ez, "ellenkezőjére forditott humanista ékesszólás a kevés valódi komolyság fölött." /Paulsen, F.: Geschichte des gelehrten Unterrichts. Leipzig. I. II. 1885. 135./ Franz Hoffmann véleménye az, hogy e fordulatot alapvetően a paraszti-plebejus megmozdulások idézték elő. A reformáció lutheri táborának vezetőit az a felismerés, hogy e mozgalmak idologusai a hagyományos tudományt radikálisan tagadták, mértékletességre, álláspontjuk modifikálására intette. Hamarosan vádpontjaik között szerepel, hogy e tanulatlan emberek vallási dolgokban nem járatosak, semmi gyakorlatuk a teologiai disputációkban, soha nem szereztek tudomást komolyabb dolgokról. /Vö. CR XI. 228./ A népi mozgalmaknak e tudományellenes magatartása fölöttébb veszélyesnek tünt a wittenbergi reformá-

torok számára, hiszen meggátolhatta a politikai és szociális hatalmi törekvéseknek megfelelő uj egyházi hierarchia, egyházi, jogi, ideologiai apparátus kialakitását. /Vö. Franz Hofman: Philipp Melanchthon und die zentralen Bildungsprobleme des Reformationsjahrhunderts. id. gyüjt. kiad. 83-1o9./

37. L.: Camerarius, J.: De vita Philippi Melanchthonis narratio . . . ed. Th. Strobel, Halae. 1777. 54. E téma kapcsán utalnék arra a vitára, amely a Melanchthon értékelést hosszu ideig meghatározta: teologus volt-e Melanchthon elsősorban, vagy humanista? Aland, K. idézi, hogy az "önelidegenedés" idejében - 1518-22 között - sem csökkentette humanista jellegü előadásainak számát, sőt, ezek ekkor is messze felülmulták a teologiaiakat. /Vö. Aland, K.: Die Theologische Fakultät Wittenberg und ihre Stellung im Gesammtzusammenhaltung der Leucorea während des 16. Jahrhunderts. Megjelent: 45o Jahre Martin-Luther Universität./ Idézi, hogy Luther haláláig 13 teologiai és 7o nem teologiai müvet alkotott, - melyek nagyrésze természetesen egyetemi előadás. Schmidt, C. és Engelland, H. viszont egybehangzóan állitje, hogy Melanchthon elsősorban teologus volt. A Corpus Reformatorumban ui. 6 kötet foglalkozik filozófiával, filológiával, történelemmel, földrajzzal, s 9 kötet tartalmazza teologiai gondolatait.
A statisztikus vizsgálódás mindenképpen érdekes, de nem hiszem, hogy egyértelmü választ adhat az egyébként is tulságosan élesen feltett kérdésre. Melanchthon iratainak ismeretében, törekvéseinek "miért"-jére és "hogyan"-jára keresett kérdésfelvetések között nem ez az elsődleges!

38. Vö. Dilthey, W.: Das natürliche System der Geistes-

wissenschaften in 17. Jahrhundert. /Diltheys Gesammelten Schriften. Leipzig, Berlin, 1929. II. 162. 171./ A modern német feldolgozás Hofmann, F. i.m.

39. Ehhez lásd: Költzsch, F.: Melanchthons philosophische Etik. Leipzig-Freiburg, 1889. 28.

4o. Vö. Initia doctrinae physicae, dictata in Academia Vitenbergensi, 1549. Vitembergae, Philip. Melanch. valamint CR XI.

41. CR XXI. 833. és XXII. 536.

42. Leser, H.: Das pädagosche Problem. München und Berlin, 1925. I. 155.

43. Vö. Dilthey, W. i.m. 163.

44. Peter Petersen véleménye szerint Melanchthon filozófiai nézetei Leibnitz-en át, Christian Wolff és Lessing közvetitésével, Goethet és Hegelt is megtermékenyitették.
Petersen, P.: Geschichte der aristotelischen Philosophie im protestantischen Deutschland. Leipzig, 1921.

45. Dilthey, W. i.m. 187.

46. Az eddig emlitett munkákon kivül lásd még: Charles, Hill L.: An Exposition and Critical Estimate of the Philosophy of Philip Melanchton. Doctoral diss. Univ. of Wisconsin, 1938. Dilthey, W.: Auffassung und Analyse des Menschen im 15. und 16. Jahrhundert. 1892. Riekel, A.: Die Philosophie der Renaissance. 1925. Cassirer, E.: Individuum und Kosmos in der Philosophie der Renaissance. 1927.

MÁSODIK FEJEZET:

1. Catechesis, continens explicationem simplicem et brevem Decalogi, Symboli Apostolici, Orationis Dominicae, Doctrinae de poenitentia et sacramentis, contexta ex Corpore Doctrinae Christianae etc. Edita in Academia Wittenbergensi et accomodata ad usum scholarum puerilium. 1571.

2. A későbbi magyarországi vitáknak is központi kérdése az urvacsora-interpretálás, a tételek pontosan megegyeznek a wittenbergi katekizmus ill. a gnesio--lutheránusok tételeivel. Ezért szükségesnek látom röviden összefoglalni a wittenbergi katekizmus véleményét: Az urvacsora szertartásban a test lényegileg nincs jelen, hanem az égben van, oly messze az urvacsorától, mint ég a földtől. Isten fiáról van szó, aki csak isteni természete szerint jelenik meg az urvacsorában. Mint isten fia tehát lényegileg jelen való, de nem valóságos és igazi testével.

3. A védőirat szerzője dr. Joachim Cureus sziléziai orvos volt. L.: Calinich, R.: Kampf und Untergang des Melanchthonismus in Kursachsen in den Jahren 157o bis 1574 und die Schicksale seiner vornehmsten Häupter. Leipzig, 1866. 6o. 99.

4. J. Moltmann nyomán idézi Gerhard Zschäbitz "Zur Problematik . . ." c. id. művében, 5o8.

5. Paull 1573-ban lesz Auguszt tanácsosa. A tanácsosok körében ő volt az egyetlen, aki sem politikai, sem vallási téren nem értett egyet a Herceggel. A lutheri tanok taszitották. 158o.okt.9-én igy ir Dohnához: "Ne gondolja, hogy valamiféle ubiquitast hoztam volna abból az országból. Soha nem voltam kevésbé ubique,

mint ez utazás óta, s véleményemhez jobban ragaszkodom most, mint sok hónappal ezelőtt."
I. Keresztély uralomra jutása után jelentős megkönnyebbülést érezhetett.

HARMADIK FEJEZET:

1. 152o-ban Preisner Tamás leibici prédikátor kihirdeti gyülekezetének Luther tételeit.

2. A 3o-as évek legelején érkezik Késmárkra. Az időpont egyébként vitatott. Bruckner Győző szerint 153o-ban, Zoványi Jenő nyomán pedig 1531. szeptemberében kerül a városba. /Bruckner Gy: A reformáció és ellenreformáció története a Szepességben. 152o--1745. Bp, 1922. 6o. ill. Zoványi Jenő "Cikkei", Bp, 194o./

3. Helvét orientációjáról: "Matricula Molleriana" 3o7. 316. 324. Idézi Bruckner Gy. 6o.
Révész Imrének ezzel ellentétes véleménye az, hogy Loudischer "mindvégig megmaradt a luther-melanchthoni alapokon". /Révész I. Magyar protestáns egyháztörténet 152o-16o8. Debrecen, 1938./

4. Luther és Zwingli eltérései már 1529-ben, az un. "marburgi kollokviumon" élesen exponálódtak. Luther az urvacsora tan különbözősége miatt utasította vissza a közösséget. Zwingli álláspontja a következő volt: "Semmi egyéb . . . a Krisztus Jézusnak testét ennünk és vérét innunk, hanem szivnek teljes reménységével és bizodalmával hinnünk, hogy az ő teste miérettünk adatott halálra, vére miérettünk ontatott ki, bününknek bocsánatjára . . ."
A vacsora tehát pusztán emlékezés halálára.

5. A tanulókat három osztályra osztja. Az elsőben

olvasást, irást és hittant tanulnak, a másodikban a latin nyelvtannal és Terentiussal ismerkednek. A harmadikban a latin mellé felveszik a görögöt is, remekirókat olvasnak, retorikát, poetikát és számtant tanulnak. Társalgási nyelvük a latin. Évente 4 vizsganapot állapit meg. A foglalkozások reggel 5, ill. déli 12 órakor kezdődnek.

6. Vö. Borzsák István i.m.

7. Thököli Sebestyénről származásáról, családjáról lásd: Károlyi Árpád: Thököli Sebestyén megszerzi Késmárkot. Századok, 1878. I. II. III. 68- 169- 267-, valamint Angyal Dávid: Késmárki Thököly Imre /1657-17o5/. Magyar Tört. életrajzok, 1888.

8. Vö. Ráth György ItK 1894. 15o-67, 299-319, 412-27. u.ő: Két kassai plébános a XVI.században Ep, 1895, 48, 71-76. u.ő: M.Ászle. 1892. 93.

9. Thoraconymus munkásságáról eddig még nem készült összefoglaló elemzés. Az életut egyes mozzanatait kiemelő feldolgozások közt legjelentősebb: Ráth György: Két kassai plébános a XVI. században. Bp. 1895. Hazai működésének fölmérésére törekedett Kemény Lajos: A sárospataki iskola történetéhez. I. Kabát Mátyás. Adalékok Zemplén vármegye történetéhez. 191o, 323. és Dongó Gy. Géza: Mátyás főpap tiz panasza 1579-ből. u.o. 1911, 5o-54.

1o. Hazai tanulmányairól csak Zoványi tesz említést: "Egyebek közt Morvaiglón is tanult." /Zoványi Jenő cikkei a "Theologiai Lexikon" részére a magyarországi protestantizmus történetéből. Bp. 194o, 481./

11. Kemény Lajos i.m. 323.

12. A különböző forrásokra támaszkodó későbbi datálá-

sok meglehetősen eltérőek. Szombathi nyomán irott életrajza: SpFüz 1864, 412-42o. távozásának idejét 1574-re teszi. Frankl Vilmos szerint: A hazai és külföldi iskolázás XVI. században. Bp. 1873, 148. Thoraconymus 1571-1575 között rektor Késmárkon. Kemény Lajos i.m. 323. - 1571-1578; Zoványi Jenő i.m. 481. "1571. máj.tól 1577 kora tavaszáig pedig rektor Késmárkon. Mikor innen helvét iránya miatt távoznia kellett, talán hely nélkül volt egy ideig, mert csak 1578. máj. talált rektori alkalmazást Kassán."

13. 16o8-1646 között a késmárki iskola rektora.

14. Szombathi nyomán irott életrajzában. SpFüz 1864, 412-42o. Magyarul Gulyás József idézi. /Bizonyságok 1936. Spatak./

15. Igy azt kell hinnünk, hogy Praetorius Dávidnak - - legkevesebb harminc év mulva kelt - bejegyzése nemcsak időben, hanem a távozás valódi okait tekintve is téves.

16. Gogreff Mentő jövetelével éleződtek ki a viszályok Kassán és környékén. A harcias prédikátor igen hamar kálvini "sacramentarius" névvel illeti azokat, akik a merev dogmákat finomitani próbálták. 1579-ben, immár másodszorra, kiadja 8 éve irott hittani munkáját. Uj előszavában a Kálvin-féle tanokról, mint a test és lélek pokoli mérgéről, a "sacramentariusokról" mint álnok, alattomos, bélpoklos és veszélyes kalandorokról beszél, kik Luther köpenye alá bujnak, és Melanchthon irataira szemtelenül hivatkoznak. Ez utóbbi vád a viták során később is előfordul még. És valóban: az értelmiség "vakmerő" legjobbjai a merev lutheránus szellemet az idős Melanchthon közvetitő jellegü tanitásainak értelmében igyekeztek meg-

változtatni. A hivatalos hitvallást védelmezők zaklatása szükségképpen utólérte őket. A megtámadottak közül többen - nyugodtabb körülményeket keresve - - a helvét irányt pártfogoló főurak szolgálatába léptek. Az ilyen elhatározás azonban most már tőlük is nyilt szinvallást követelt.

17. Dongó Gy. Géza: i.m. 5o-54.

18. Német nyelvü levelének néhány sora: ". . . er /ti. Gogreff/ wollte mich aus meiner eigener Confession Ketzerey überzeugen, do ic in aber 21 Januarii für E.E.W. gebetten hab, er solls thuen, und mit Fingert zeigen, was Unrecht were in meiner Confession, er es durchaus nicht hat thun wollen . . ." Kemény Lajos i.m. 324. Kassai levéltár 3526/119.

19. L. Tört.Tár 1891. 166.

2o. E colloquiumot csak Thököli Sebestyén beleegyezésével rendezhették meg épp Késmárkon. Az 1578 legelején Kassára került Thoraconymus korábban aligha találkozott személyesen a várurral. Ez 1583-ban költözhet csak be a késmárki várba. Thoraconymus távoztakor a város még Ruber főkapitány felügyelete alá tartozik, aki 157o-ben zálogba vette Lasky Alberttól. Bizonyos, hogy volt tanitványának és rektorságban utódjának, Ambrosius Lám Sebestyénnek meghivására jött el vitatkozni.

21. A dolgozat ajánlása Thököli Sebestyénnek szól.

22. Zoványi szerint e munkája azóta elveszett. /i.m. 481./ Ujfalvi Imre sorokat idéz belőle: Nagy Kálozi Balázs: Pedagógusképzés a debreceni főiskolában a XVI. században. II.rész. Szilvásujfalvi

Imre pedagógiája. Református Egyház 1968. 1.18. OSzK RMK II. 309/a. - RMNy 803.

23. Frankl Vilmos szerint 1590-ben még pataki rektor. /i.m. 148./ Nemény Lajos ugyanezt állitja./i.m. 323./ Szombathi nyomán irott életrajza kb. 1586-ra teszi pataki rektorságának befejeztét. /i.m. 412./ Zoványi Jenő i.m.481. - "1588 nyarán visszament késmárkra rektornak, s itt 1591. még élt, de 1593. már nem."

24. De controversiis religionis hoc seculo motis, Adversania quaedam scripta . . . á Petro Berexasio, Varadiensis Ecclesiae in Ungaria Ministro et á Matthia Thoraconymo, Pataciensis Gymnasii Rectore, Ed. Cura Joh. Jac. Grynaei. Basileae Anno Domini 1587. 23 számozatlan és 523 számozott lap.

25. RMKT XVII. szd. II. 285.

26. Thoraconymusról szólva legujabban Keserü Bálint veti fel életkörülményei tisztázásának fontosságát. /i.m. 18./ Véleménye szerint Thoraconymusnak "Sárospatakon sincs maradása / visszatér oda, ahonnan elüzték: Késmárkra! /". Ha ez igy van, valóban izgalmas kérdés, miért tette? Ám visszatérésének semmiféle bizonyitéka nincs, a szepességi hitviták közvetett tanuságu adatainak birtokában valószinűnek ~~lennek~~ látszik, hogy az 1586-t követő években nem él már. Egyébként a pataki iskolának egy másik tekintélyes rektora, Pilcz Gáspár, valóban otthagyja Patakot, hogy Márkusfalvára menjen prédikátornak. Ő azonban ekkor veszi fel ismét az irásbeli harcot. Ismerve a késmárki várur vitatkozásoktól pezsgő légkörét, megfoghatatlan lenne, miért maradt ki e polemizálásból a hét éven keresztül fáradhatatlanul harcoló Thoraconymus? Vagy ha ő nem is ir,

más művekbe utalásképp bizonyára bekerül. Ennek sincs semmi nyoma. Az ezidőben különösképp kiteljesedő vitatkozás, melyben az egyik tábor szálárd központja változatlanul Késmárk, ahová Thoraconymus állitólag visszatért, nevének említése nélkül folyik tovább.

27. E kérdés kapcsán sem lényegtelen az az életrajzi korrekció, hogy Thoraconymus Mátyás 1586-ban Sárospatakon meghal. Így természetesen nincs köze az éppen abben az évben kezdődő második szászországi és magyarföldi filippista szervezkedéshez. Viszont kiemelkedően fontos alakja az 157o-es évek elején indult, s ekkortájt Wittenbergben kemény antiortodox küzdelmekben próbált generációnak.

B I B L I O G R Á F I A

1. Adalékok Zemplén vármegye történetéhez. Sátoraljaujhely. 1895-1911.

2. Angyal Dávid: Késmárki Thököli Imre 1657-17o5 /Magyar Tört.életrajzok, 1888./

3. Asztalos Miklós: A wittenbergi egyetem és a magyarországi kálvinizmus. /Klny.: a Bécsi Magyar Tört.Intézet évkönyvéből, Bp. 1932./

4. Asztalos Miklós: A wittenbergi egyetem magyarországi hallgatóinak névsora. Bp, 1931.

5. Bainton, R.H.: Here I stand. A life of Martin Luther. New York, 195o.

6. Barabás Samu: Thurzó Imre Wittenbergben./Századok, 1881. 149./

7. Bartbalomaeides: Memoriae Ungarorum . . . Pest, 1817.

8. Borovszky Samu: Debreceni írók és tanárok 1588-17oo. /ItK 1898./

9. Borzsák István: ItK 1965, 433-446. és u.ez: Zur Frage der Rezeption Melanchthons in Ungarn./Studien zur Geschichte der deutsch-ungarischen literarischen Beziehungen. Berlin, 1969. 52-7o./

1o. Breen, Q.: The Two-fold Truth Theory in Melanchthon. /RR 1944-45. 9. 2./

11. Bruckner Győző: A reformáció és ellenreformáció története a Szepességben/152o-1745/. Bp, 1922.

12. Calinich, R.: Kampf und Untergang des Melanchthonismus in Kursachsen in den Jahren 157o bis 1574 und die Schicksale seiner vornehmsten Häupter. Lepzig, 1866.

13. Camerarius, J.: De vita Philippi Melanchthonis narratio. . . ed. Th. Strobel, Halae, 1777.

14. Cassirer, E.: Individuum und Kosmos in der Philosophie der Renaissance. 1927.

15. Clemen, O.: Disputatio Philippi Melanchthonis cum Doctore Martino Luthero /1536 vel 1537/ , TSK, 1937. 1o8. 167-178.

16. Clemen, O.: Melanchthons Briefwechsel. Leipzig, 1926.

17. Vom Collegium Jenense zur Volksuniversität. Jena, 196o.

18. Daxer György: A külföldi iskolalátogatás hatása a hazai protestáns nevelésügy fejlődésére 157o-179o. Békéscsaba.

19. Deutsche Barockforschung. hg. v. Richard Alewyn. Köln, Berlin, 1966.

2o. Dézsi Lajos: Szenczi Molnár Albert Naplója, levelezése és irományai. Bp, 1898.

21. Diltheys Gesammelte Schriften. Lepzig-Berlin, 1929.

22. Dongó Gy. Géza: Mátyás főpap tiz panasza 1579-ből. /Adalékok Zemplén vármegye történetéhez, 1911. 5o-54./

23. Ellinger, G.: Philipp Melanchthon. Berlin, 19o2.

24. Engelland, H.: Melanchthon. Glauben und Handeln. München, 1931.

25. Engels, F.: A német parasztháboru. /MEM 7. Bp, 1962. 39-4o2./

26. 1648 Sárospataki Szabályzat Comenius előtt. /SpFüz 1862. 445./

27. Frankl Vilmos: Adalékok a hazai és külföldi iskolázás történetéhez. /Századok, 1875./

28. Frankl Vilmos: A hazai és külföldi iskolázás a XVI. században. Bp, 1873.

29. Garády: További adalékok magyarok iskoláztatásához külföldön. /Századok, 187o. 568./

3o. Garády: Witnyédi István levelei, adalékul a magyarok

iskoláztatásához külföldön. /Századok, 187o. I. 42o. II. 568. III. 653./

31. Gulyás József: Bizonyságok. Sárospatak, 1936.

32. Gyöngyösi László: Óheidelbergi diákok, /Prot.Szle. 1916. 298-311./

33. Hammer,W.: Die Melanchthonforschung im Wandel der Jahrhunderte. Ein beschreibendes Verzeichnis. Bd. I. 1519-1799. Gütersloh, /1967/ Mohn. /Quellen und Forschungen zur Reformationsgeschichte 35./ Bd. II. 1800-1965. Gütersloh, /1968/ Mohn. /Quellen und Forschungen zur Reformationsgeschichte 36./

34. Hartfelder, K.: Philipp Melanchthon als Praeceptor Germaniae. Berlin, 1889. Monumenta Germaniae Pedagogica.

35. Harsányi: Egy Ráday Pálnak tulajdonitott régi ének igazi szerzője. /ItK 1926. 232-234./

36. Harsányi István: Miskolczi Csulak István élete és munkái. Debrecen, 1926.

37. Hellebrant Árpád: Adalék a külföldi iskolázás történetéhez a XVII. században. /Századok, 1883. 154./

38. Hellebrant Árpád: Krones,F.: Geschichte der Karl Franzens Universität in Graz.1886. /Századok, 1887. 365./

39. Hill, Ch.L.: An Exposition and Critical Estimate of the Philosophy of Philip Melanchton. Doctoral diss. Univ. of Wisconsin, 1938.

4o. Horváth János: A reformáció jegyében. Bp, 1957.

41. Hübner, F.: Natürliche Theologie und theokratische Schwärmerei bei Melanchthon. Gütersloh, 1936.

42. Iványi Béla: Göncz szabadalmas mezőváros története. Karcag, 1926.

43. Károlyi Árpád: Thököli Sebestyén megszerzi Késmárkot.

/Századok, 1878. I. 68. II. 169. III. 267./

44. Kathona Géza: Samarjai János gyakorlati teológiája. Debrecen, 1939. /Theol. tanulmányok, szerk.: Csikesz S./

45. Kemény Lajos: A sárospataki iskola történetéhez. I. Kabát Mátyás. /Adalékok Zemplén vármegye tört.hez. 191o. 323./

46. Keserü Bálint: A magyar protestáns polgári későhumanizmus néhány problémája./ActaHistLittHung VI. Szeged, 1966./

47. Keserü Bálint: Ujfalvi Imre és az európai "későhumanista ellenzék"./ActaHistLittHung IX. Szeged, 1969. 3-46./

48. Keserü Bálint: Ujfalvi Imre és a magyar későreneszánsz. /ActaHistLittHung VIII. Szeged, 1968. 3-16./

49. Klein, Thomas: Der Kampf um die zweite Reformation in Kursachsen. 1586-1591. Köln-Graz, 1962.

5o. Kovács Sándor Iván - Kulcsár Péter: Szepsi Csombor Márton összes müvei. Bp, 1968.

51. Kunstmann, H.: Die Nürnberger Universität Altdorf und Böhmen. Köln-Graz 1963.

52. Lipták J.: Geschichte des evangelischen Distriktual--Lyzeums AB in Kesmark. Késmárk, 1933.

53. Makkai László: A magyar protestánsok harca a feudalizmus ellen. Bp, 1952.

54. Manschreck, C.L.: Melanchthon. The Quiet Reformer. New York, 1958.

55. Marx,K. - Engels,F.: A vallásról. Bp, 1961.

56. Mátrai László: Gondolat és szabadság. Bp, 1961.

57. Die Matrikel der Universität Jena. Bd.I. 1548-1652. Jena, 1944.

58. Miskolci Csulyak István: "Diarium Apodemicum ab anno 16o1." /Diar.Apod. 3a - 94a/

59. Nagy Iván: Magyarország családai czimerekkel és nemz. rendi táblákkal. Pest, 1865.

6o. Nagy Iván: Magyarok iskolázása külföldön. /Századok, 187o. 254./

61. Nagy Kálozi Balázs: Pedagógusképzés a debreceni főiskolában a XVI. században. II. Szilvásujfalvi Imre pedagógiája. /Református Egyház. 1968. 1-18./

62. Paulsen, Fr.: Geschichte des gelehrten Unterrichts. I.II. Leipzig, 1919.

63. Petersen, P.: Geschichte der aristotelischen Philosophie im protestantischen Deutschland. Lepzig, 1921.

64. "Philipp Melanchthon - Humanist, Reformator, Praeceptor Germaniae" Berlin, 1963. Tanulmánykötet.

65. Pokoly József: Adatok és tanok a XVII. századi magyar református egyház életéből. /SpFüz 1857./

66. Ráth György: A felsőmagyarországi kryptokálvinisták hitvitázó irodalmához. /ItK II./

67. Ráth György: Gradeczi ~~Stansith~~ Horváth Gergely és Lám /Ambrosius/ Sebestyén hitvitája. /ItK 1894. I. 15o-67. II. 299-319. III. 412-27./

68. Ráth György: Két kassai plébános a XVI. században. Bp, 1895.

69. Ráth György: Pilcius Gáspár és ellenfelei. /Magyar Kszle, 1892/93./

7o. Die Religion in Geschichte und Gegenwart. Handwörterbuch für Theologie und Religionswissenschaft. hg.v. Kurt Galling, Thübingen, 196o.

71. Renaissance und Humanismus in Mittel- und Osteuropa. I.II. Berlin, 1962. Tanulmánykötet.

72. Respublika Literaria. hg.v. Dieter Wuttke. Deutsche Germanistik und Renaissance Forschung. Berlin-Zürich, 1968.

73. Révész Imre: Magyar protestáns egyháztörténet 1520--1608. Debrecen, 1938.

74. Révész Imre: Magyar tanulók Wittenbergben./TT VI. 226./

75. Révész Kálmán: Százéves küzdelem a kassai református egyház megalakulásáért. 1550-1650. Bp, 1894.

76. Riekel, A.: Die Philosophie der Renaissance. 1925.

77. Ritter, G.: Die Neugestaltung Europas im 16. Jahrhundert. Berlin, 1950.

78. RMKT XVII.sz. II. Bp, 1962.

79. Rutenburg, V.I.: Az olasz reneszánsz és a reneszánsz mint világjelenség. /Voproszi Isztorii, 1969. 11. 93-115. Ismertetés: Századok, 1971. 2. 422-425./

80. Schalk, F.: Zur Interpretation des Humanismus und der Renaissance. /WissAnnalen, 6. 1957. 93-100./

81. Soltész János: A sárospataki főiskola tanárainak életrajza. /SpFüz 1864./

82. Steinmetz M.: Deutschland von 1476 bis 1648. Berlin, 1965.

83. Steinmetz, M.: Die Universität Wittenberg und der Humanismus. 1502-1521. /450 Jahre Martin-Luther--Universität, Halle-Wittenberg. Halle, 1952./

84. Stern, L.: Martin Luther und Philipp Melanchthon - ihre ideologische Herkunft und geschichtliche Leistung. Berlin, 1953.

85. Szabó Géza: Geschichte des ungarischen coetus an der Universität Wittenberg 1555-1613. Halle, 1941.

86. Szabó Géza: A magyar református ortodoxia. Bp, 1943.

87. Szekfü - Hóman: Magyar Történet. Bp, 1935.

88. Szelényi Edmund: A magyar evangélikus nevelés törté-

nete a reformációtól napjainkig. Pozsony, 1917.

89. Szeremlei József: Közlemények a heidelbergi egyetem és könyvtárának történetéből. /SpFüz 1862. 452-71. 456-67./

9o. Szombathi János: "Biographia Professorum" /SpFüz 1864./

91. Thienemann Tivadar: XVI. és XVII. századi irodalmunk német eredetü müvei. /ItK 1922. 1-63./

92. Toldy F.: Adalékok a régibb magyar irodalom történetéhez. Pest, 187o.

93. Totok, W.: Handbuch der Geschichte der Philosophie. I. 1964. Frankfurt/Main.

94. Trunz, E.: Der deutsche Späthumanismus als Standeskultur./Zschr. f. Gesch. der Erziehund und des Unterrichts. 21. 1931. 17-53./ és Deutsche Barockforschung hg.v. Richard Alewyn. Köln-Berlin, 1966. 147-181.

95. Turóczi-Trostler József: Magyar irodalom - világirodalom. Tanulmányok. I. II. Bp, 1961.

96. Vasoli,C.: Ricxerche sulle "Dialettiche" dem Cinquecento III. Sturm, Melantone e il problema del metodo. /Riv. critica di Storia della Filosofia. XXI. 1966. 123-177./

97. Weber Artur: Szenczi Molnár Albert Németországban. /A "Philologiai dolgozatok a magyar német érintkezésekről" c. kötetben, 1912. 63-73./

98. Weber Samu: Gradeczi Stansith Horváth Gergely és családja. Késmárk, 1896.

99. Weltwirkung der Reformation. Referate und Diskussionen. I.II. Berlin, 1969.

1oo. Zoványi Jenő cikkei a "Theologiai Lexikon" részére a magyarországi protestantizmus történetéből. Bp, 194o.

1o1. Zoványi Jenő: Magyarországi protestantizmus a XVI. században. Kézirat, Ráday Kvt. K.O. 425.sz.

1o2. Zoványi Jenő: Pilcius Gáspár sárospataki tanársága. /Prot.TanügyiSzle, 193o./

1o3. Zoványi Jenő: Puritánus mozgalmak a magyar református egyházban. Bp, 1911.

1o4. Zschäbitz, G.: Zur Problematik der sogenannten "Zweiten Reformatoin" in Deutschland. /WissZschr.d.Univ. Leipzig, 1965, 5o5-5o9./

József Attila Tudományegyetem Könyvtár SZEGED